Розділ І

Монастир наш Куп’ятицький на Пінщині заснувала благочестива пані Полонія Воловичівна Соколова Войнина, каштелянка берестейська, із сином своїм Василем Коптем, каштеляном Новгород-сіверським, коли в 1628 році купила село Куп’ятицьке з усіма належностями, і при церкві Пречистої Богородиці, вельми ветхій, яка вже до упадку похилялася, фундували вони монастиря законників чину святого Василія Великого. Ігуменом сюди прислав Йосип Бобрикевич, старший віленський, Іларіона Денисовича, який набрав братії тридцятеро чоловіка, а між ними й мене, грішного Атанасія Пилиповича, зробивши намісником; я приїхав сюди із Києва, бо мене вабили місця глухі, але святі, а тут церкву збудували після того, як на дереві з’явився образ Пречистої Богородиці у хреснім знаку. Великими чудами уславив Ісус Христос ту церкву матері своєї.

Саме в цей час, про який почну свою розповідь, отець Іларіон Денисович складав "Парергон" чуд святих образу Пречистої Богородиці в монастирі Куп’ятицькім, тим його твором зацікавився мій давній знайомий із Києва, також Атанасій, Кальнофойський, який і від себе складав і готував до друку "Тератургему, або чуда, які були як в монастирі Печерськім Київським, так і в обох святих печерах". Атанасій Кальнофойський обіцяв і працю нашого ігумена надрукувати, — пишу про це, бо і я брав участь у тій роботі, складаючи поетичні надгробки великим людям, похованим у Куп’ятицькій церкві.

У 1636 році митрополит київський Петро Могила прислав Іларіону листа, який, власне, й порушив моє спокійне іноче життя в монастирі, і саме з того моменту, як то кажуть простолюдини, мій віз покотився з гори, про що я похапцем хочу розповісти в цьому писанні, яке частково записав раніше, а довершую у дивній і жахкій землі, куди потрапив, а чиню це, щоб захистити потомні покоління від нерозважливості, в яку потрапив сам. Дописую це послання в закиненій лісовій мисливській хатині на друкованих у Києво-Печерському монастирі паперових образах Пречистої Богородиці з другого чистого боку і хочу не позбутися

переконання, що це вона, пресвята, надихнула мене до цієї праці, адже я сам після усього пережитого ніби приречений, і вже мені самому нічого не потрібно, але хай про мене і всі мої дивні пережиття знають інші люди — це єдине, що гріє мою закоцюблу душу, і тому вогневі віддаюся. Коли ж закінчу своє творення, відпущу із ним у Куп’ятичі свого послушника, а відтак залишуся сам. Моя доля, здається, розчинитися в цьому краї — царстві Дракона, в яке я частково своєю, а частково не своєю волею потрапив.

Але не забігатиму наперед. Митрополит Петро Могила наказав у своєму листі жебрати в місті Пінському та в повіті милостину-ялмужну на поправу знаменитої катедральної київської церкви святої Софії, збудованої ще давніми київськими князями і яка була на той час в упадку. Ігумен Іларіон не зовсім був з того вдоволений, бо зібрана цього року ялмужна мала б піти на відбудову Куп’ятицької церкви, але суперечити митрополиту не став, а доручив справу збору мені, — сам-бо вельми був зайнятий писанням "Парергону" і, крім того, діла іншого не бажав знати. Я об’їздив і обходив всі попівства і ту милостину зібрав, її вислали до Києва через отця Макарія Токаревського у травні 1637 року. Коли ж святобливий митрополит довідався від нашого посланця, що й наша чудотворна церква вельми стара і хилиться до упадку, зітхнув і прорік фразу, яка вирішила мою подальшу долю і спричинилася до всього того, що потім зі мною сталося:

— А добре ці гроші, — мовив митрополит, — на тамту церкву обернути, але що їх привезли і тут вони потрібні, даю вам універсального листа, — дбайте, щоб через милостину її реставрувати.

Отець Макарій Токаревський привіз листа, коли ми всі сиділи в трапезній за вечерею; ігумен там-таки, в трапезній, прочитав митрополиче послання і задумався на мить.

— Добре, що ми зібрані тут усією братією у Христі, — сказав він, — порадимося, — він посидів трохи, задумавшись. — Думка митрополича добра, але в нашому краї ялмужну вже вибрано, тож, щоб не

уподібнитися князеві Ігорю, який збирав полюддя у нашому-таки краї, в Деревах, подумаймо, де б нам і як ті гроші зібрати. Коли братія згодна, хай про це подбає брат Атанасій...

Я зрозумів ігумена Іларіона Денисовича: цілий день він сьогодні писав "Парергона", і всі думки його були біля того благочестивого творення; отже, і цей нелегкий обов’язок він залюбки перекладав на мене, а то було діло непросте, власне, справжній тяжар.

Братія схвально зашуміла: ніхто не сказав ані слова супроти, бо не на них та тягота накладалася.

— Отже, згода! — сказав Іларіон Денисович, і на його вуста поклалася легенька усмішка, природи якої я не зовсім зрозумів. — А в поміч йому хай буде послушник Онисим Волковицький.

Я зирнув на Волковицького, той сидів заскочений і тільки світив до всіх розширеними очима, адже заходило на зиму, а мандрувати взимі приємність невелика.

— Де ж збирати ялмужну? — відказав я, прочуваючи, що страх від Онисима таки передається й мені.

— Це вже воля твоя, брате милий, — погідно сказав Іларіон Денисович. — Поїдь хоча б у Білу Русь, бо на Україні козацький розрух і великий розор, чи куди захочеш, — розуму маєш достатньо, а не менше й спритності.

І знову на його вустах заграла легенька усмішка, але він швидко її погасив, поринувши в мовчанку, відсторонений від цього світу і самозосереджений, — не важко здогадатися й чому: думав він про чуда, які відбувались у Куп’ятицькому монастирі, отже, все мірою тих чуд міряв, і більше нічого його не обходило.

У трапезній зависла тиша, всі ми добре знали, що отці в Білій Русі дуже не любили, коли в них збирали ялмужну іноки інших земель, так само й отці з Волині, бо в них і своїх потреб достатньо; зрештою, ми, ченці, живемо подібно до птахів, як і заповідав нам Христос, а птахи мають для свого пробуття і виживлення власну територію, до якої так само не допускають птахів чужих. У нашій же землі, як уже говорилося, ялмужна була вибрана. Чи не тому тут, у цій тиші, напав на мене раптом великий страх, і цей страх був такий дивний та нездоланний, що я сидів біля столу ніби задерев'янілий, ніби кров у мені завмерла і перестала текти, а всі навколо перетворилися на дивовижну горорізьбу чи, може, картину-куншт, і це нагадало Тайну вечерю, але тільки зовні, бо не йшлося тут про великі справи (принаймні я тоді так думав), які мали порушити життя усіх живих нашої землі, а йшлося про справи менші, хоч і важливі, адже ми хотіли догодити не кому, а Богородиці, що лишила слід у нашому глухому, загубленому в світі кутику. Однак тайна в нашій вечері була; зрештою, весь мій опис про це буде, тому не тільки я завмер, але й усі довкола, перетворившись у горорізьбу, зовсім таку саму, яку я бачив у Вільні; і хоч отець Іларіон нічого певного мені не сказав, але всі зрозуміли те, чого він не сказав, а в першу чергу утямив це я, — оте й викликало в мені жах, тобто великий страх.

Єдине, що зміг під цю хвилю, — обдивитися обличчя братів своїх по обителі, — всі вони сиділи занімілі й загадані, а найбільше ігумен, і тільки Онисим, мій послушник, утягнув голову в плечі і якось дивно вирячив очі; здається, і він знав (адже був недурний та й школи кінчав) розгадку тієї-таки тайни, що завітала у цей наш покій.

Розділ II

Коли ж зайшов до своєї келії і защіпнувся, почав офіруватися Богові щодо свого послушенства. Стояв у молитві, і знову прийшов до мене страх, ніби впливла в моє мешкання істота в розрідженій плоті, простягла темні руки, обхопила ззаду, заліпила тими руками очі, притислася і впливла мені в нутро; я ж затремтів усім тілом, аж порвався тікати з келії, але не міг і пальцем кивнути, ні рукою, ні ногою ворухнути, а з очей

покотилося щось гаряче, ніби та темна істота в мені з рідкої плоті тримала в руках чорну ганчірку, просякнуту загірченою водою, і викручувала її, і текла з неї темна вода через очі мої, і змивалися нею ланіти мої, — дивні речі бувають у цьому світі! І тут я почув голос, коли отак ревно плакав, хоч у келії моїй напевне не було нікого, а може, це я сам сказав; але ні, не мій то був голос, бо йшов ніби згори, чи з якогось кутка, чи з усіх чотирьох заразом:

— Ходи в царство Дракона, — сказав той голос, — здобудеш там кошти на церкву. Воздається тобі!

І коли пролунав біля мене той голос, здалося, що стеля келії моєї ніби прочинилася і звідти невидно вилився на мене пекучий вар, од якого темна істота розрідженої плоті в мені заскімлила, як песеня, і я знову почав плакати, тяжко думаючи: а що це воно буде?

Може, не всім буде зрозуміла причина мого плачу, то поясню, наскільки зможу. Царство Дракона, як і ми, благочестиве, і не один поривався туди по милостину: їхали грецькі іноки, навіть єпископи та патріархи; патріархи та єпископи поверталися з багатою мздою, але люди малого чину вельми рідко. А хто звідтіля таки виривався, то розповідав якісь дивні, несвітські речі про ту землю, що увіч подобало на байки й казки: про те, що на іноземців там чекають жахкі небезпеки, з яких мало хто виходить живий, а більше живими таки не виходять. Де діваються ті люди і що з ними чинять, не всі добре знають: одні кажуть, що їх кидають у ями або засилають у царство, де не розтає сніг та крига, звідкіля немає виходу, або ж стравляють звірам, — і все те чиниться ніби в ім’я Господнє та в ім’я Богородиці; люди Дракона щиро вірять, що тільки вони справжні Господні слуги і тільки вони правильно вірять у Бога, а всі іноземці — боговідступники, і знищувати їх — це воля Божа. Тільки той, хто зможе їх переконати, що і він вірить так само, як вони, і що він безперечний Божий слуга, дістає від них багату мзду й щасливо повертається додому, обласканий і щедро обдарований. Ось секрет тієї таємниці, що ввійшла до нас учора в трапезну — всі ми одночасно подумали про ті байки чи казки, але ніхто того не виказав уголос. Тому й

з’явився острах, що подерев’янив мені й моєму послушникові тіло, були ми перед тим відчуванням безсилі — воно вище за нас і сильніше, — хто із сущих охоче йде назустріч смерті? Отож тоді, у трапезній, і тепер, у келії, я відчув на обличчі своїм подих костомашної, а таке кожного перелякає, незважаючи на те, що віра наша не велить боятися смерті. Більше того, був переконаний, що та темна істота в розрідженій плоті теж була вона, костомашна, але чий то був голос, почутий так виразно, сказати годі — вгадати безпомильно не міг, отож зважив за розумне остерігатися, адже людина слабка істота, і не тільки світла, Божа сила її діями в цьому світі кермує, але й темна. Справа благодаті нашої, сили духу нашого розібратися в тому, адже Бог дав нам вільне право вибору: ступити на пряму чи криву стежку із безконечної множинності доріг у нашому дивному світі. Отож мені й здалося, що я таки ступив на одну із таких стежок, але ніби сліпе кошеня по ній ступаю, не відаючи, куди мене заведе.

Була ще одна причина неспокою. Життя наше волею недовідомих доль складається непередбачено. Часом незначний епізод може в ньому стати камінцем, що зрушає в горах духу нашого лавину, і від того камінця йде в дусі нашому повний обвал, якого зупинити годі. Отож, здається, незначне діло трапилося в моєму житті, яке при доброму сприянні сил вишніх, може вважатися за звичайне житейське, наприклад, за таке, як у минулому році, коли також збирав ялмужну на храм більший та знаменитіший од нашого, і ніякого страху в мене від того не виникало; ну, пішов, поїздив — назбирав, чи треба цьому надавати аж такого значення? Ніяких сліз тоді не виливав, а просто виконав своє послушання, за що дістав похвалу і від ігумена свого, і від митрополита його милості київського Петра Могили. Але й умаляти таке діло також не випадає, адже йдеться не про збирання милостини для прожиття нашого, а для відбудови Храму. Отож у житті нашому, вважаю, є діла не позначені присутністю таїни, а є нею позначені, відтак ті позначені стають доленосні — ось чому так знітився душею і полилися з очей моїх сльози.

Уночі навідали мене дивні видива: ходили довкола, стояли біля мене напівпрозорі тіні — особи в розрідженій плоті, і вели диспута щодо мене: одні казали, що я кволий духом, а інші заперечували, доказуючи, що духом сильний і утверджений. Чи не тому одна із тіней у розрідженій плоті приклала собі пальця до скроні, подумала хвильку й мовила:

— Коли не маємо щодо нього твердої гадки, випробуймо.

І на те слово всі інші тіні в розрідженій плоті схвально почали похитувати головами, а що все це було в покої, схожім на нашу трапезну, то розійшлися, повсідалися за столи і завмерли, як мальовило на картині, створивши, відтак, образ таки нашої братії, так, як це було під час останньої вечері. Тільки я не сидів із ними за столом, а ніби сам розлився у плоті, і кожен із цих трапезників дістав у свою миску по кілька черпаків того розрідженого мене; але ніхто із них за ложку не взявся, а тільки сиділи всі загадані, ніби прислухалися, бо щось мало статися. Я ж відчував себе так дивно: одне моє око було в одній мисці, а друге — в другій, у третій — язик, у четвертій — шия, у п’ятій — серце, у шостій печінка, у сьомій — рука, у восьмій — нога і так далі. Ігумен же Іларіон Денисович сидів на чолі того столу, замріяно вдивляючись у "Парергон", що над ним останнім часом безперервно працював, але ще рукописний, адже книгою отець Атанасій Кальнофойський лише обіцяв його видати (ігумен саме готувався відіслати книгу в друкарню до Києва, а тим часом її доопрацьовував), і моє око дивилося на нього з його ж миси, дивилося прохально й печально, але Іларіон був надто заклопотаний і мого погляду не відчував.

— Гадаю, — сказав Денисович, не відриваючи очей від рукописної книги, — що чуда в нашому убогому, відкиненому від світу монастирі відбуваються тому, що саме в ньому йде велике спитування. Воно ж, те спитування, не вибирає знатного місця: столичних міст чи царських палаців, — а вибирає тільки таке, де бореться духовне з тілесним, ідеальне з матеріальним, а де воно найбільше, там і чуда відбуваються. Отже, будьмо, братіє, пильні. Постримуймо сьогодні нашу плоть і відмовмося від вечері. Думаймо не про себе, а один про одного.

Ченці перехрестилися й повставали, а моя розріджена плоть почала збиратися в одне тіло, і те тіло з’єдналось у моїй грішній персоні. Полегшено зітхнув і побрів до своєї келії, — а довкола падало осіннє листя з дерев, отже, була осінь, а листю восени опадати належить.

Розділ III

Того ж року 1637, у листопаді місяці, коли мені наближався час від’їзду (я ж хотів дочекатися морозу й снігу, щоб рушити саньми і мати змогу вільно переправлятися через ріки), ідучи після утрені з церкви побіч із ігуменом, я оповів йому, хоч і не повністю, про те видіння, яке мав, а не повністю через те, що про сон свій не сказав нічого, бо не до діла він був. А оповів йому про голос, який почув і який скерував мене у царство Дракона. Коли ж він це почув, аж сахнувся зі стежки.

Не посилаю тебе туди! — мовив перестрашено. — Чому на таке надумався, милий брате?

— Бо ніде-інде під цей час милостини на церкву не зберу.

— Чому сумніваєшся у мздовозданні свого народу? — спитав Денисович. — Можна ж піти на Волинь і в Червону Русь, на Поділля, зрештою, на ближчу нам Сіверщину, тобто на іншу Україну.

— Сам, ваша милість, знаєш, — сказав я, — там козацькі розрухи, а отже, народ роздразнений і поруйнований. Не маю надії там під цей час на добрий збір.

— Чи ж більшу безпеку сподіваєшся мати там, куди зібрався? — спитав Іларіон. — І чи більшу маєш надію?

Не мав я сподіванки на безпеку, не мав і надії на ялмужну. Але мав понудження того голосу — от і все!

— Чи переконаний, що Божий глас почув? — спитав Іларіон.

— Не знаю, — відповів я задумливо. — Нічого не знаю, ваша милосте. Одне лише відаю, що там благочестя не менше, як і в нас, недаремно ж патріархи туди їздять. Та й наші люди… Чого ж боятися? А може, всі ті страшні байки про Дракона — тільки вигадка недобрих до благочестя людей? Я ж на одне сподіваюся: на поміч матінки нашої Пречистої. Для неї й хочу дбати, не для себе, тож чи покине мене в біді?

Ми йшли якийсь час мовчки. В обличчя дув вологий і зимний вітер.

Що можу тобі сказати? — нарешті озвався ігумен. — Хіба те, брате милий: де тебе Бог усемогутній і Пречиста Богородиця попровадять, там і йди. А я тут із братією молитимуся, щоб до нас здоровий вернувся. А про що кажеш, і я не відаю, що воно там є і що з тобою буде. Одне зле: від пана нашого короля не маєш даного для поїздки листа, як же тебе пропустять? Може б, спершу вистарав від його милості короля листа?

— Час потрачу, — мовив я, — а чи того листа здобуду? Аби його дістати, треба не одному ляхові руку позолотити, а де візьмемо гроші, коли самі їх потребуємо і прагнемо здобути. Без того до короля не дістатися.

— І це правда, — сказав ігумен. — Дивуюся твоїй смілості, не можу тебе в благому ділі спиняти, але й не можу наказати, аби так діяв — не інакше. Зате матимеш від нас молитву нашу…

І він задивився попереду себе, ніби щось там побачив, і обличчя його завмерло, ніби відчужився від мене, я знав і чому: його надило якнайшвидше дістатися до келії і поринути в роботу над "Парергоном", і не мав він у цьому світі інших турбот. Справді, коли розійшлися, він приспішив ходу і ледве не бігцем подався до себе, ніби тікав від мого наміру та сміливості, хоч і не відав, що сміливості я не маю, а відчуваю натомість дивні речі: або ж ударяє на мене непевність, од чого

дерев’янію, чи ж відчуваю нестерпну тягу якнайшвидше податись у ту мандрівку. Отже, боявся й прагнув своєї подорожі — щось мене відкидало від неї, а щось нестримно вабило. Більше того, здавалося, що та істота в розрідженій плоті ні на мить мене не покидає; більше того, ступає, куди б не пішов, слідцем: зроблю крока, зробить і вона, і покриє своєю ступою покинуте моєю земне місце, зрушу другою ногою, і вона також; через це на спині й на шиї відчував зимне її дихання, але про те не оповів ігуменові, щоб не взяв мене за несповна розуму. Навіть здавалося, що коли говорив, то і вона за спиною беззвучно розтуляє рота й вимовляє чи, властиво, видуває ті самі слова, ніби перекривляє мене — ось чому вряди-годи дерев’янів і зупинявся, як укопаний. Але тоді бувало гірше, бо вона, істота, притулялася до моєї спини, охоплювала безвидними чи радше розрідженої плоті руками і холодно дихала мені в карка, ніби надувала мене, мов опоку, а коли таке вчиняла, знову відчував, що мені конче треба їхати, заплющити очі і мчати у сірий простір, ні про що не думаючи, — тільки так, здавалося, зможу від неї відірватися, принаймні для того, щоб не тулилася до мене так щільно, а була на певній відстані, бо від її притульної близькості судомно мені ставало. А коли я, бувало, виходив із монастиря і ставав на початку дороги, то з глибини полів, від лісу, від крайнеба доходив до мене тихий погук, ніби розхилені губи неба наказували невідворотно:

— Іди!

І так дивно спокійно мені ставало, як людині, котра знала вже, що помре.

Розділ IV

Але мав іще сумніви. Тому, коли вже вибравсь у дорогу й попрощавсь із братією, вступив до церковного притвору, покладаючись в усьому на волю Божу, ударив кілька поклонів. Через віконце бачив чудотворного образа Пречистої Богородиці, і коли отак пильно й віддано на неї дивився, в церкві раптом пішов дивний шум, ніби дерева зашелестіли, тріпочучи всім листям, і ніби сама церква перетворилася нараз у дерево, і

те дерево зігнулося перед сильним поштовхом вітру, а я був усередині того дерева, як у дуплі, і чув, як воно зарипіло всіма жилами. І дуже вразився, аж кинувся тікати із церкви, бо здалося: вона має обвалитися, адже вельми ветха була й не одну сотню літ простояла; а ще знав, що таке бувало не раз, коли церква раптом валилася і ховала під собою людей або ж самозапалювалася, і ніхто з неї не встигав вийти; отож здалося, що то не листя дерев зашуміло, а вогонь. Але коли добіг до вийстя, шум затих, і я озирнувся: ні, все спокійно було. Тоді повернувсь до притвору і, зирнувши знову у віконце на чудотворний образ Пречистої, сказав:

— О Пречистая, будь зі мною!

І тоді від чудотворного образу, а може, трохи збоку, а може, і згори, пролунав голос, зовсім такий, як той, що промовляв мені в келії:

— Піду і я з тобою!

Тоді здалося: щось рухнулось у лівому крилосі, де стояла мальована парсуна диякона Неємії, — той диякон кілька літ перед тим помер у молодих літах, жив побожно і віддавав пошану Богові та його святій матері ретельніше від усіх, через що й було, за наказом ігумена, намальовано братом Сииридоном, малярем-ченцем, котрий ікони писав, того Неємію, і удостоївся він честі бути поставленим у лівому крилосі. Ми знали, що він заїкався, через це й небагатослівний був, отож і тепер я почув голос од нього, що також заїкався:

— Пі-іду! І я з тоб-бою при п-панії мо-оїй! Бо т-тяжко-о тобі б-буде!

Здивувався од того всього і немало вразився, а ще більше схвилювався, адже ніколи досі не лунали до мене так голоси тих, кого у земному світі вже нема, тож, тремтячи, як осиковий лист, я все-таки наблизився до образу Неємії і побачив, що він стоїть у рамі зовсім живий і всміхається, а очі в нього палають жаром. І від погляду тих очей, мені

видалося, червоних, млосно стало, аж упав па коліна й уклонився, а коли знову звів очі, то живого Неємії в образі вже не було, а тільки саме барвне мальовидло, відтак почув, що церквою хтось іде, — звук кроків лунко відбивався від стін, ніби той, котрий ішов, був у важких чоботях. Зарипіли двері, відчинившись, а тоді з вискотом прихилились. Я кинувся, щоб подивитися, хто ж то іще був, окрім мене, в церкві, а коли й собі відкинув двері, то нікого у дворі не побачив, тільки дув сильний вітер, і дерева вгиналась і шуміли, хоч були уже майже безлисті, а те листя, що залишилося, зривалося із гілля й неслося нестримно у безвість. І здалося мені, що той вітер завіває мені в груди, холодить серце й легені і видуває звідтіля тепло.

І досі не відаю: чи хтось наді мною у церкві пожартував, чи то якась невидима сила була, чи ота особа в розрідженій плоті, що останнім часом мене не покидала, бо не відчував її зараз за собою, — десь вона під той час щезла.

Вирішив повернутися і ще раз уклонитися іконам святим, а передусім чудотворній Богородиці, але вже нічого не сталося: ні шуму, ні голосів, ні оживлення мальовидла — анічогісінько! Втяг у себе повітря, зітхнув і відчув, що й досі тремчу, як осиковий лист, — ніколи не був дотим таким страхополохом! На всяк випадок, пішов до келії ігумена Іларіона Денисовича, той сидів за столом і писав "Парергон" у величезній розгорнутій книзі.

— Ще не поїхав? — трохи роздразнено повернувся до мене ігумен.

Я, затинаючись, оповів про те, що сталось у церкві.

— Ну, що ж, — мовив відсторонено ігумен, — може, ти й сподобився чуда, а може, щось тебе спитує.

— Як так спитує? — злякано спитав я.

— Е, брате милий, у світі стільки чудного трапляється. Коли дасть тобі Бог повернутися, я завершу цю книгу, прочитаєш.

— Але ж я її не раз читав…

— Коли ж читав, — рівно й ніби байдуже мовив Іларіон, — то маєш усе збагнути сам. Не дурний ти в цьому світі чоловік…

Не зовсім зрозумів, про що він говорить. Іларіон же знову схилився над писанням, і перо його монотонно заскрипіло. Я повернувся, щоб вийти.

— Стривай, — мовив він і кинув перо. — Одне тобі можу дати в поміч: паперовий образ Богородиці нашої чудотворної, щойно видрукуваний у Києві,— може, він тебе й убереже. Коли ж убереже, значить, ти під її покровою, а коли ні, інша сила тебе веде.

— Яка ж сила може мене вести? — вигукнув уражено.

Іларіон вийшов із-за столу, підійшов до шафи і вийняв кипу віддрукованого образу Пречистої Куп’ятицької.

— Кажу ж тобі, брате милий, все маєш зрозуміти сам. Не дурний ти у світі чоловік.

Узяв паперові відбитки образу чудотворної Пречистої Куп ятицької й попрощався з ігуменом. А коли вийшов із його келії, мені раптом здалося, що довкола засновано якесь мовчання і що я сам ходжу, ніби в коконі, завитий у те мовчання, — те, що мої брати по обителі знають, а я ні, але ніхто із них не зважується сказати те, що знають. Взагалі, від тієї хвилі, коли я зголосив, що їду-таки в царство Дракона, вони всі від мене наче відсунулися, ніхто мене не відмовляв од мого наміру, ніхто не осуджував, а сталося так, ніби змахнули на мене рукою і раптом зчужіли. І справді, тепер ніхто не вдавався зі мною у довшу розмову, а коли й розмовляли,

то десь так, як здоровий із хворим, жаліючи його, може, навіть співчуваючи, але, однак, знаючи, що той хворий уже на ноги не стане. І хоч я, може, й не такий дурний у цьому світі чоловік, як сказав ігумен, але тієї таїни зрозуміти не міг, а можливо, я й справді зібрався їхати туди, звідкіля не повертаються? Але в одному був певний: будь-що чинячи, завжди покладався на Божу волю і діяв лише за нею; зрештою, й вибираюся в той світ, як уже казав, не зі своєї схотінки, а таки для діла загального, потрібного усім, задля храму нашого чудотворного, тобто виконую-таки послушання для всіх — чи ж заслужив я на таке відчуження і на таке байдуже від них співчуття? Виходило ж, неначе чиню щось супротивне Божій волі, і всі про це знають, лише я — ні, і що наче не задля них хочу старатися і Храму нашого, а задля себе й не більше. Мені голова пішла обертом, ішов стежкою, щоб сказати послушникові, що завтра вранці вибираємося, адже уже добряче приморозило і кілька день, як випав добрий сніг, достатній, щоб їхати саньми; отже, хай послушник споряджає сани і бере все потрібне в дорогу — гаятися вже не можу, бо й та особа в розрідженій плоті, про яку тут не раз згадував, відтоді, як упав сніг, не ходить за мною слід у слід, а знову ввійшла в нутро й колотить мною та підганяє, і я відчуваю той нездоланний потяг, що кличе в дорогу, й дати раду йому не можу. А може, раптом подумалося мені, не моя братія відчужилася від мене, а таки я від них, бо вже певною мірою не належу до їхнього світу, я уже у владі сили, до якої їм діла нема?

Тут побачив свого послушника Онисима Волковицького, він ніс хомута.

— Завтра їдемо, Онисиме, — сказав.

— Це вже мовите мені вчетверте, — буркнув Онисим. — Уже збираюся, все зроблю.

Був похмурий, очевидно, рушати в дорогу йому таки не хотілося так, як мені.

— Щось невдогодно? — спитав я.

— А те, ваша милосте, вибач на слові, — похмуро мовив Онисим, — що їдемо не знати куди і не знати по що. А може, як то кажуть: під дурного хату.

— Соромно тобі, Онисиме, казати такі слова, — відмовив я сердито. — Діло наше — послушання братії, і ми на те пристали.

— Та я нічо й не кажу, — відповів Онисим, дивлячись мені поверх голови. — Збираюся осьо! Я волі старших покірний.

— Отож покірний і будь, коли хочеш служити Господу.

— Господу служити хочу, — понуро мовив Онисим. — Але люди, ваша милосте, кажуть…

— Що люди кажуть?

— Що Бог у тому краї, куди вибираємося, не живе. Недаремно його царством Драконовим звуть.

— Тьху на твоє дурне слово! — вже зовсім розсердився я. — Бог живе скрізь, де поселилося його створіння, а тим більше, де йому моляться і шанують його. Коли навіть у піску травина виб’ється, то це вже і є Божа присутність, Онисиме. А ми ж, не тобі казати, їдемо між живих людей…

— Хай би воно було так, — мовив Онисим.

— Отож більше молися і не вір баб’ячим пересудам, — сказав я і, різко повернувшись, пішов од нього геть, зовсім розсерджений. А сердився я тому, що сам мав сумніва, і саме від того сумніва й побиває мене, як не раз уже писав, несвітський неспокій.

Розділ V

Ми виїхали на світанку на Слуцьк, і я раптом відчув полегшу, бо нарешті відірвався від отих недомовок, співчутливих поглядів, зітхань, поблажливих зі мною розмов, — ні, не був я страхополохом та й марновірним, а вдачу маю таку, що коли починаю діло, навіть безвиглядне, іду за ним чи із ним до кінця. Тоді стаю впертий до запеклості, — ось чому ігумен доручає найскладніші оборудки саме мені. Тепер же, коли наші сани легко заковзали дорогою, відчув і звичну веселість та й певність у собі, які завжди здобуваю, коли рушаю в упередній шлях: не було вже сумнівів, ані відчуття отієї вигаданої особи із розрідженої плоті, бо сумнів, зрештою, це і є розріджена плоть у нас самих.

До Слуцька ми дісталися без пригод, і я пішов до тамтешнього архімандрита, що мав прізвище Шицик. Це був чолов’яга високий, заросли рудою бородою, очі мав глибоко загнані в черепа, тож коли дивився на мене, то понуро, навіть несамовито вони світилися, а що я в розмові повільний, то поки дооповів йому, що мене сюди, на Білу Русь, привело, він не раз закипав, аж з його засаджених глибоко очей починали сипатися іскри.

Що він думає, ваш ігумен? — закричав Шицик на мене по-литвинському. — Чи він зшибився від своїх чуд, що не відає порядку? Не знає, що треба мені, як митрополитанському наміснику, спершу написати, що хоче прислати своїх людей збирати в нас ялмужну? А що думаєш ти? — тицьнув у мене величезним грубим пальцем. — Ти ж намісник того дурного чудописця і повинен порядок знати!

Тут треба зробити маленьке пояснення. Отець ігумен Іларіон Денисович написав мені два листи: один із проханням дозволити збирання ялмужної в Білій Русі, а другий Дати супровідного листа, коли я захочу поїхати в царство Дракона. Цікаво те, що на другого листа архімандрит Шицик не сказав ані слова, так, ніби його не було, а гнів та обурення вилив на те, що написано було в листі першому.

Отож, коли Шицик звернувся до мене, я сказав йому якомога розважливіше і спокійніше:

— Ваша милість має волю дозволити мені збирати ялмужну чи не дозволити. Кричати на мене не треба, бо нічого лихого не вчинив і не збираюся чинити.

— І ти смієш таке казати? — роз’ярився до решти Шицик. — А це що, оце? — він тицьнув мені у вічі другого листа. — Чи і ти зшибився, як і твій дурний чудописець?

— Коли вашій милості щось невдогодно, — так само сумирно сказав я, — у волі вашій відіслати нас, не давши супровідного листа.

— І не дам! — ошкірився у рудій бороді Шицик. — А ці твої листи залишаться у мене.

Листи були безіменні, я мав показувати їх кожній духовній особі, куди б потрапив, щоб мати дозвіл на збирання ялмужної; не віддати мені листів — це значить зупинити в моєму послушанні та зневажити мою місію.

— Отже, яке ваше останнє слово? — спитав я.

— Моє останнє слово: забирайся мені з очей! — гаркнув роз’ятрено Шицик.

Справа поверталася на зле, виходило, що нас просто відсилають до Куп’ятицького монастиря, а я не звик не виконувати послушання.

— Молитимуся за себе і за вашу милість, — сказав я, вклоняючись.

Сани наші стояли серед оточеного стінами двору монастиря, Онисим стовбичив із батогом неподалець з тамтешніми ченцями. Але побачивши мене, іноцтво миттю розтеклося навсібіч, ніби я був оглашенний.

— Отець архімандрит забрав наші листи, — сказав я Онисимові, — доведеться вертатися назад.

— То й слава Богу! — радісно скрикнув Онисим. — Матінка Божа почула мої молитви.

Що ти верзеш, нещасний! — вигукнув я. — Чи не з волі святої матінки ми в цій дорозі?

Але Онисим уже вскочив у сани, хоч я ще не встиг до ладу всістися, і радісно цвьохнув коней. Сани помчали до воріт.

І тут сталося дивне: воротний нас із монастиря не випустив, але сказав шукати отця келаря, який покаже нам, де маємо зупинитися на ніч. У який спосіб воротний дістав такого наказа від архімандрита і то так швидко, я поки що збагнути не міг. Але спробував настояти на виїзді.

— Відчини, отче, — сказав. — Ми вільні їхати за своєю волею.

Воротний подивився на нас пильно, загадково всміхнувся і, не кажучи й слова, повернувся спиною до нас і подибав у гіриворітну келію: ключі від воріт були в нього, а ворота міцно зачинені.

І знову я відчув навколо себе присутність якоїсь незбагненної таїни, адже нас ніби залишали в цьому монастирі насильно. Знав, де келія отця келаря, тож поїхали туди, але він уже сам ішов нам назустріч.

— Не сердись, брате милий, на отця архімандрита, він у нас тільки видимо суворий, але назагал добрий. Госгіться у нас і будьте, як удома.

— Але ж він мене прогнав!

— А ти, брате милий, смиренний будь, — отець келар показав рідкі, майже почорнілі зуби. — Він у нас як вогонь із соломи: спалахне, але швидко перегоряє. Отож усі гості наші пробують так утекти, як оце ви, але ми пам’ятаємо Христовий закон странньоприємства, отож тих прогнаних гостиків, хе-хе-хе, і не випускаємо.

— І отець архімандрит про це знає? — спитав я зчудовано.

— Хе-хе, аякже! Він нам і наказав: коли, хе-хе, розпаляється, як соломка, то щоб його не слухатися, хе-хе, а слухатися, коли він у спокійному дусі пробуває. Отож ми й чинимо своє послушання без переступу і без переки, хе-хе!

Зрештою, залишитися тут на ніч і справді було необхідно, бо куди ми поїдемо в темряві, тим паче, що почав іти сніг. Маленька постать келаря із патичком покривалася білими цятками; і мені раптом здалося, що це сон, який почався від того моменту, коли повернувся із вечірньої трапези, на якій мені було дано послушання, і який, здається, тривав і досі; принаймні, весь час ловив себе на гадці, що зі мною відбувається щось позареальне — оце я і зву присутністю біля себе таємниці.

Ми пробули в цьому монастирі всі свята Різдва Христового, ходили разом з усіма на моління і трапезу, але що було дивно, ченці й тут нас мовчки сторонилися, принаймні мене, бо з Онисимом вони в балачки таки вступали, але тільки тоді, коли він бував без мене. Віталися зі мною за чернечим приписом, але я мав таке враження, що жоден при цьому не подивився мені в очі. Коли ж я сам кілька разів спробував із кимось почати розмову, то ченці, навіть отець келар, від розмови ухилялися, чемно перепрошували, покладаючись на нагальні справи, і з очей мені щезали. Я страшенно нудився, отож тут уперше й почав писати на чистому боці паперового образу чудотворної ікони Пречистої Куп’ятицької оцей діаріуш, маючи дещо блаженну, а може, й не до кінця

безпідставну думку, що в такий спосіб мої слова дійдуть і до неї, святої нашої матінки, і вона мене у випробуванні та опитуванні цьому таки не покине, бо тільки на неї й Сина її надію я мав. Спершу безперестанно їй молився, але дістав таке почуття, що молитви мої ніби провисають у повітрі і завмирають, як невидні тіла, кожне слово окремо, без взаємозв’язку, і що цими словами-тілами забито все повітря келії, аж важко було від того дихати, — дивні речі часом творяться у світі! Ось чому почав менше тих слів-молитов проказувати, адже сказано: не поминай марно імені Божого, а почав класти їх на папері: спершу самі молитви, а тоді й розповідь про самого себе, відтак наваджеиня із словами-тілами нарешті щезло, тобто не відчував їх завислими в повітрі, і не мучило те мене. Зате постійно прочував присутність у собі та й біля себе отієї особи в розрідженій плоті, яка безвідступно слідувала за мною чи по келії, чи двором, чи в трапезній, чи навіть у церкві, інколи входила в мене — це було, зрештою, те, що називають лихим настроєм, а лихий настрій у людини з’являється тоді, коли вона невдоволиться; невдоволитися ж я мав чого, адже замість того, щоб виконувати накладене мені послушання, жив бездіяльно. Декілька разів поривався перемовитися із архімандритом Шициком, але той чи бував зайнятий, чи його я не заставав, а може, він просто розмови зі мною уникав.

І от якось, коли мій послушник Онисим топив у мене піч, нанісши дров, а за вікном ішов сніг при морозі, я відчув, що терпінню моєму надходить край, що коли пробуду в цій обителі довше, то можу вийти із смиренного стану і почну коїти якісь дурниці. В цей час мій послушник і заговорив, пораючись біля печі, тобто говорив повернутий до мене спиною.

— Є в цій обителі один ветхий деньми старець. Він хоче з вашою милістю поговорити.

— Що за старець? — спитав я.

— Старець, — відповів Онисим. — Хіба я знаю?

— Дивно до нас тут ставляться, — мовив я, — не знаєш, чому?

— У тебе, ваша милість, голова мудріша за мою, — відказав Онисим, мені здалося, хитро. — Тобі про те й знати… Може, той старець і повість, але то у волі вашої милості: йти до нього чи не йти.

— Куди й коли треба йти?

— Нікуди не треба йти, бо живе поруч, але такий ветхий, що з келії не виходить. Хіба влітку, коли тепленько.

— А ти до нього й заходиш?

— Ні, мені переказав його послушник.

— То зараз іти?

— Ліпше, коли всі поснуть. Щоб не було, сказав той старець, спокуси для братії.

— Яка ж може бути спокуса?

— Не моє це діло такі речі розгадувати.

І мій Онисим вів себе в цій обителі незвичайно. Очевидно, в цьому монастирі поселився якийсь дух, про який не знаю, і всі тут живуть, пойняті ним. Дух, який відділяє людину від людини, дух, який гнобить усіх і зв’язує язики. А може, це мені тільки здається?

І я вирішив піти до того загадкового старця — все-таки якась розрада. Онисим подався у гуртожитну келію для послушників, а я залишився сам. Трохи пописав, а тоді прислухався. Мертва тиша стояла навдокіл. Я встав і тихо прочинив двері — в обличчя війнуло сніговою

хвилею. Постояв трохи, дивлячись, як метаються навколо, ніби невидимі істоти танцюють, вихори, і мені раптом здалося, що тіло моє стає легке, невагоме, що один із вихорів раптом підхопить мене й понесе, як шмат паперу, і навіки пропаду із цього світу. І знову дивний страх, схожий на відчай, а може, й не страх, а неспокій, пойняв мою душу — рот відтулився, і я ледве стримався, щоб не пустити в засипане білими мухами небо відчайний крик. Але знайшов в собі силу стриматися і постукав у двері сусідньої келії: з глибини обізвався глухий голос. Потяг на себе двері й увійшов до теплого покою, в якому пахло застояним духом та горілим воском. На брудному ложі й справді сидів старець, звівши до мене обрамлене сивим волоссям, бородою та вусами лице; я здригнувся, старець був наче сліпий, однак увіч відчув, що його чіпкий погляд ніби прошив мене.

— Оце й добре, що прийшов, — мирно обізвався старець.

Біля нього стояв трисвічник із грубими восковими свічами, які рівно палали, він тільки тепер розплющив очі — я вразився, які вони були голубі, теплі, навіть молоді.

— Казали, що зібрався йти у царство Дракона, — мовив старець, — чи ж там уже бував?

— Ні, — мовив я, не бував.

— Чого ж туди йдеш?

— Задля пречистої матінки нашої Богородиці, — сказав я, — з Куп’ятицького монастиря, де стоїть її чудотворний образ. Але храм у її честь вельми ветхий і за рік-два може впасти. Отож волею його милості святобливого отця митрополита київського я й іду по ялмужну. Люд наш бідний, ялмужну з нього вибрали на Софію Київську, в Україні — козацька розруха, і люд зруйновано. Відтак мені й був голос, що велів іти в те царство. Там люд богобійніший за наш, а цар, кажуть, щедрий для

святого діла, до речі, він такий же православний, як і ми, а, крім нього, більше православних царів і нема. Через те і зважився туди йти, хоч про ту землю багато страшного розповідають.

Старий сидів, знову приплющившись і похитуючи сивою головою.

— Добрі речі кажеш, сину, — але є такі, що вірять у Бога видимо, а в нутрі не вірять у нього. Є такі, що славу приймають один від одного, а це не є віра в Бога, тільки віра у власну славу. Не забувай, що й сатана колись був ангелом Божим, отож не важко йому й тепер вдягти подобу ангела — тоді за діями своїми сатана буде із брехливими чудесами, через це немало є таких, що пішли за сатаною, а вірили, що за Богом ідуть. Згадай, сину, Об’явлення святого Івана Богослова. Ангел схопив Дракона, що диявол він і сатана, і зв’язав на тисячу років, та й кинув його до безодні, і замкнув його, і печатку над ним поклав, бо зводить той народи, аж поки не скінчиться тисяча років. Отож іти до Дракона — це йти у його безодню, а безодня його — це і є його царство, в якому він зводить народи. І безодня та весь час розширюється, бо Дракон мусить весь час ковтати нові народи, і вже півсвіту зайняв, і люди посліпли і не бачать того, і не зупиниться Дракон, бо хоче з’їсти цілий світ. І накладає на царство своє полуду, отож там люди, вірячи, — не вірять, ніби славлять Бога, навіть надмірно хвалять, — а чинять сатанинське діло. Знаєш про це?

Ні, — сказав я здивовано. — Але звідки знаєш ти, отче?

— Був колись такий же дурний і легковажний. Тож полетів на той вогонь, думаючи, що то райське вогнище, а не вогонь пекельний. Мене схопили й кинули в яму на двадцять літ, але Бог вивів мене з тієї ями. Мене вивів задля науки іншим, а тисячі таких же нетель, що полетіли на той вогонь, дозволив Дракону пожерти, щоб люди пізнали діла сатанинські. Але люди сліпі й глухі на таку науку.

— Страшні й дивні речі кажеш, отче, — мовив я, потай думаючи, що старий розумом трохи надвередився. — Подумаю над твоїм словом.

Тоді знову розплющилися очі — сумні вони були.

— Добре подумай! Бачу в тобі не лише ясне світло, але й темне. Пильний отож будь і стережись…

Вийшов від старого з тривогою в душі. Дивно, сніг перестав. Постояв трохи в дворі, щоб мої думки прояснилися. Навколо тихо сяяв щойно випалий сніг, покривши всі дахи, придашки, дерева, і від того свята, уроча тиша пойняла монастир. Страшні речі сказав мені старий, але чи не безумні? Чи не підказані ненавистю, зародженою у неволі, у тій ямі, куди його кинено на двадцять літ? Зрештою, чи можу вірити, що виповіджене ним — правда? Чи не ліпше здатися-таки на волю Божу, а не людський досвід і людські байки? А хто згарантує мені, що вустами того старця не рухала воля нечистого, яка вже на початку дороги чинить мені перешкоди при виконанні послушенства? Ні, не для власних забагаток вирушив я у путь, а для святого діла, відтак і оберігати мене має свята, а не ворожа сила. Тож чи не ліпше мені слухатися голосу, який почув у своїй церкві біля чудотворного образу, як голосу цього тлінного, запаленого ненавистю чоловіка.

— Господи, — прошепотів я, дивлячись у чорне, непрозоре небо, — скеруй мої стопи на правдиву путь! Коли йду шляхом неправдивим, поверни мене, а коли праведним, захисти. Коли мене посилає у царство Дракона темна сила, відверни мене, а коли це воля твоя — оборони і дай силу своє послушання відбути. Не темний я душею, бо не задля темної справи спроваджений у цю дорогу, отож хай буде воля твоя!

Молитва мене заспокоїла, отож пішов до своєї келії з твердим наміром завтра-таки вимагати в архімандрита Шицика, аби відпустив мене з листами чи без листів; далі побачу, що маю чинити: їхати у знамірений шлях чи відбути своє послушання в державі його милості

короля. Отож, засинаючи, я не тільки помолився ще раз, а прорік, прикликаючи до себе образ Шицика і тримаючи його у визорі, доки чинив прирікання:

— Відпусти мене, Бога ради! Не затримуй!

І сталося так, як захотів. Після утрені підійшов до мене сам архімандрит і велів завітати до нього в келію: ми пішли туди разом. Вівся він тепер інакше, був умиротворений, і його глибоко засаджені очі не метали іскор, а світилися лагідно.

— Вибач мені, милий брате, — сказав дорогою він, — що був негостинний до тебе. Видить Бог, хотів тебе оберегти. Але сьогодні приснився мені сон дивний — страшне видіння, яке перелякало мене. Я й подумав, що, може, неправедно затримую тебе, може, керує тобою сила, якої нам, грішним, не пізнати. Відпускаю тебе. Але чиню це задля Пречистої Богородиці, а не задля вашого дурного чудописця, ігумена, котрий хоче себе прославити, а не Бога. Іди, де хочеш!

Я смиренно спитав, чи не дасть він мені дозволу збирати милостину на Білій Русі, щоб таки не гнатися мені туди, куди люди бояться й дивитися. Коли ж він хоче мені допомогти, то яку ліпшу поміч можна вигадати, давши дозвіл на ялмужну?

Архімандрит вражено зупинився, і його очі й руда борода знову запалали гнівом.

— Отямся, брате! — рикнув він. — Той обіясний, той дурноверхий Денисович не наживеться на мені! Спіши від’їхати й не спитуй мого терпіння!

Ми зайшли в келію, і він жбурнув мені в обличчя листи. Отакі дивні речі бувають у світі! А причина зловорожості Цінника до мого ігумена, Іларіона Денисовича, була проста: коли вони вчились у київських школах,

Денисович випереджав у науках Шицика, а в час декламацій Іларіону давали першу партію, а Шицику найкоротшу, бо він трохи гугнявив. Тепер він був архімандритом і міг тішитися, що має сан вищий, ніж у Денисовича, але знав, що той пише книгу про чуда пресвятої Богородиці в Куп’ятичах, а в його монастирі чуд не траплялося, та й з писаним словом був він не в дружбі, мав-бо до пера, як то кажуть, кістяні пальці. Воістину, в малості своїй людина меж не відає. Незрозуміле було інше: чому Іларіон, знаючи ставлення до себе Шицика, про це відали всі, послав мене до нього, — гадаю, з самої неуважності, бо робота над "Парергоном" цілком поглинула його і всі його мислі, тож часом чинив речі необдумані.

Розділ VI

Звідтіля ми прибули до Кутеєнського монастиря під Оршею, де був ігуменом святобливий муж Іоїль Труцевич.

Наші сани під’їхали до воріт, цього разу воротний нас не затримував, але подивився на мене з тією-таки усмішечкою, що й попереднього разу, а коли ми нарешті вирвалися зі свого півполону, я полегшено зітхнув. Коли ж озирнувся, побачив, що воротний вийшов за ворота, які залишилися відчинені, і хрестив нас, малюючи у повітрі хреста: чи благословляв нас, чи хотів охоронити від нас володіння Шицика. Я сплюнув і щільніше загорнувсь у кожуха, бо мороз припікав, і мені стало таки зимно.

Той мене обійняв, привітавши, і відразу ж повів нас у трапезну, де добре нагодував, потому запросив у свою келію, і поки я розповідав про наше послушенство, дивився на мене трохи зачудовано, вряди-годи ойкаючи й похитуючи головою.

— Добрі діла явні, добрі діла явні! — сказав він словами апостола Павла. — Належить добрі діла пильнувати, то для людей добре і корисне.

Нехай же навчаються й наші дбати про добре діло при конечній потребі, щоб безплідні вони не були.

Було приємно зустріти таке розуміння та прихильність, тож я оповів ігуменові й про голос, який почув у своїй келії, і про голоси в нашій церкві. Іоїль Труцевич задумався, а тоді пророк святі слова Івана Дамаскина, які, правда, прозвучали в моїй ситуації не зовсім зрозуміло:

— Перемагаються устави єства від Діви чистої…

Але волів все-таки сприймати ці слова як підтримку собі, отже попросив свідоцтва, з яким міг би поїхати в царство Дракона.

Цього разу ігумен ще глибше задумався.

— Піду до братії моєї, — сказав нарешті, — щоб порадитися. Сподіваюся, зрозуміє тебе братія. А зроблю це для того, щоб не давати нікому спотикання та спокуси.

— Про яке спотикання та спокусу говориш, ваша милосте?

Іоїль подивився на мене доброзичливо і мовив так само загадково:

— Спотикання і спокуса чекають нас там, де не сподіваєшся. Іди спочинь, милий брате, з дороги, ввечері скажу тобі нашу думку.

Не знаю, чи радився він із іншими, але свідоцтва дати мені не зізволив, бо того йому ніби не порадила братія. Здається, воно так і було — після вечері підійшов до мене намісник його Йосип Сурта, взяв мене лагідно під руку й провів до келії, сказавши так само лагідно, як говорив зі мною й ігумен:

— Пане отче Атанасію! Трудно без пашпорту короля нашого, його милості, іти вам у царство Дракона. Оце недавно трапилася така придибенція, не можу не розказати тобі.

Віденські ченці мали й пашпорт королівський і також ішли туди за ялмужною, але до столиці Драконової таки не дійшли, дістали бід багато, і тільки один із них повернувся, та й той став ніби несамовитий і розповідав такі речі, що не повіриш у них. Їх там узяли за конфідентів[26] від його милості короля, забили у заліза, піддали страшним тортурам, на яких вони до того призналися, хоч насправді конфідентами не були, а той, що врятувався, зумів утекти, хоч за ним уряджено було погонь, був-бо молодий і дужий, та й влітку це трапилося, а тепер зима. Не відраджую тебе від твого задуму, але подумай: і ялмужни не дістанеш, і на тілі постраждаєш або ж пропадеш, чи ж виконаєш тоді своє послушання?

Не сумнівався, що казав правду, а найбільше мене переконало те, що й справді: не виконаю я послушенства, коли по-дурному загину. Через те наступного дня знову пішов до Іоїля Труцевича, той мене обійняв, привітавши, і наготувався слухати, дивлячись із повною доброзичливістю.

— Таки устрашився своєї дйроги, — мовив я, — але й послушання не виконати не можу. Чи ж не даси, ваша милість, мені свідочних карток від себе до братств і протопопів православних у Кописі, Шклові, Могилеві та Головчині?

— Чому ж не дати, брате милий, — привітливо сказав Іоїль. — Дам! Хто не любить брата свого, той Бога не любить, а ти ж мені брат не лише у вірі, але й у схимі.

Я ледве не просльозився на таку його доброту, а він знову обійняв мене і сказав, що радий бачити людину, яка так печеться, аби виконати послушання, отож хай мене береже Господь. І додав при тому, зизо на мене поглядаючи:

— Ми тут недалечко живемо від царства Драконового, всяке про нього оповідають, але знаєш, що дивно, милий брате? Щось туди людей попри всі страхітливі розповіді вабить. Ідуть і їдуть, хоч і не повертаються. Правда, дехто й повертається, але ніби без ума. Що тебе вабить туди, брате?

— Повеління Богородиці. — сказав я.

— Кхи, кхи! — кашлянув Труцевич. — А коли той голос був не Богородичин? Не забувай, брате, є голоси удавані і справжні.

— Дух сказав, щоб я ішов, не сумніваючись, щоб просив із вірою та без сумніву, бо той, що сумнівається, подібний морській хвилі, і осуджується такий…

Ігумен радісно закивав головою:

— Добре знаєш Святе Письмо, отче. Це з "Діянь" і "Послання Якова". Чудово, чудово! — він аж руки затер. — Вірю тобі і співчуваю.

І знову остання фраза була загадкова: те, що вірить мені — добре, але чому співчуває?

Але загадка розкрилася досить швидко. Ми подалися до Копису, Шклова, Могилева і до Головчина, але ніде не дано мені милостини, бо і той край був, як і наш, тобто Чорна Русь: ялмужну тут уже пильно вибрано єпископові пану отцю Сильвестрові Косову для судової справи, яку той завзято вів із уніатами, власне, владикою полоцьким Свалявою. Ігумен напевне те знав, отож я й досі не відаю, чи справді він мені поспівчував, чи наді мною лукаво насміявся, поганявши зимньої пори по тому краєві. Але користь із тієї поїздки була: я переконався, що мав рацію архімандрит Шицик, сказавши, що на Білій Русі ялмужни я не зберу, — тут досить своїх справ, на які її треба збирати. Отож ми повернулися до Кутеєнського монастиря, ігумен знову зустрів мене

обіймами, а коли розповів йому про сумний вислід моєї справи, запечалився разом зі мною і пророк:

— Шкода! Шкода! Але немає лихого без доброго. Принаймні скажеш своєму ігуменові, моєму брату милому, що ти послушаніш хотів виконати, я можу посвідчити, але не зміг, і повернешся із чистим сумлінням додому із моїм поствердним листом, і вже не тягатимешся марно зимовими шляхами.

Подивився на чистенькі, малі, білі й пухкі ручки ігумена й подумав чомусь, що він радить учинити мені десь так, як Пілат щодо Христа, тобто він умив оті білі ручки щодо мене, а я можу вчинити так само щодо свого послушання, а тим часом Храм наш може спокійно собі завалюватися.

Ігумен дозволив мені прожити в його монастирі кілька днів, щоб я відпочив з дороги, навіть наполіг на цьому, а він тим часом виготовить мені листа, і я смутний вийшов від нього на тріскучий мороз. Удалині побачив, як Онисим розпрягає із саней коня, перед тим повісивши йому на голову торбу з вівсом, і той кінь здаля здавався ніби великий пес із намордником. Був наш кінь чорний, тобто вороний, як і Онисим у своєму одязі, і вони на тлі білого снігу чітко прозначалися. Сніг же покривав важкими шапками дахи келій та стін, що оточували монастиря, дзвіницю; бійниці у стінах були майже засипані. Онисим вів коня у стайню, щось до нього, певне, проказуючи, бо вряди-годи повертав до нього голову, і кінь схвально покивував, чорний кінь, кінь-чернець, якому також випала нелегка місія подорожувати разом зі мною, як і тому Онисиму, котрий подумки мене за завзяття осуджував і, здається, мав одне бажання у цьому світі: повернутися додому, добре відігрітися і якомога виспатися. Але, хоча часом і любив побурчати, ніс своє послушання справно, навіть старатливо, як і його вірний приятель кінь-чернець.

Із-за келій праворуч випірнув намісник кутеєнський Сурта, побачив мене й заспішив Назустріч, вимахуючи руками, як крильми підбитий птах, а ногами ступав нетвердо, ніби боліли вони йому. Коли ж підійшов, я

побачив, що ніс у нього буряково-сизий, а очі розсльозені чи, як кажуть, посоловілі.

— Намерзся, милий брате, таки намерзся! Ходім до мене в келію, я тебе трохи розігрію.

Він уже розігрітий був. Але я таки справді намерзся, тому ковтнув горілиці, хоч цього зілля не полюбляю і часто картаю за вживання його свою братію. Сурта ж приклався до кухлика й собі, крякнув, врізав сала, вже жовтого, але ще доброго, і хліба й почав мнути їх не зовсім здоровими зубами; ще перед цим він признався мені, що вони в нього розхитані. Весь цей час, поки він жував, я використав, щоб оповісти про свою невдачу. Сурта проковтнув їжу, як гуска, і втупив у мене посоловілі чи посовілі очі.

— Не вийшло, значиться?

— Таки не вийшло!

— Отже, в долину диявола… тьху, тьху, вибач Боже, перекосився язик, хотів сказати, в царство Дракона поїдеш?

— Ігумен радить повернутися додому, — сказав я. — Вже й сумніватися починаю, таки страшить мене те царство Дракона…

— Та нема там нічого страшного, — сказав раптом Сурта, і його посовілі очі переможно заблищали. — Я там був!

— Ти був у царстві Дракона? — зчудувався я.

— Достеменно.

— І вернувся звідтіля живий і неушкоджений?

— Як перед тобою стою. І волоска не впало.

— Але ж кажуть, що з десятьох, котрі туди йдуть, повертається тільки один!

— Ха-ха-ха! — засміявся Сурта. — Я і є той один з десятьох.

— Тоді Бог тебе до мене послав, — радісно мовив я. — Розказуй, як воно там.

Що розказувати, милий брате? Був тоді молодий, а тепер старий, — мовив Сурта, і вся веселість його ніби зникла, голос звучав глухо й смутно. — А зберігся я, мабуть, тому, що супроводжував, тобто був до свити приділений, патріарха Теофана, а патріархів вони чтять і дозволяють повертатися разом з усіма людьми. Взяти ж мене упросив наш ігумен, не цей, що тепер, а давніший, щоб я взяв там ялмужну на наш монастир, коли вдасться. Усе розповісти, що там побачив, ночі не вистачило б.

Він знову вихилив із кухлика і передав мені. Не хотів уражати його відмовою, тому ковтнув і собі, а що горілка продерла мені нутро, взяв шматка сала з хлібом і почав заїдати.

— А ти розкажи, розкажи, — попросив жадібно, був-бо повен великого інтересу, а ще й хміль починав грати в тілі.

— Розказати? — подивився на мене Сурта. — Тоді давай вип’ємо ще.

Ми ще раз випили. Сурта схопився на ноги й почав метатися келією туди й сюди, він був і п’яний, і схвильований, не знаю, що більше.

— Ні, тяжко мені це розказувати…

— Зроби милість, — змолився я палко. — Хочу те знати!

— Але навіщо тобі це? — хитро заскалив посоловіле око Сурта.

— Бо маю волю Божу туди піти, — сказав я. — Волю Божу і його святої матері.

— А ти певен, що то воля Божа і його матері святої? — пильно подивився на мене Сурта.

— Певен, бо не сумніваюся.

— Тоді воля Божа й справді незбагненна, — сказав Сурта смутно і знову сів.

І почав розповідати тихим, печальним голосом, а вікна обклала вже темінь, горіла біля нас свічка, і наші тіні, коли ми рухалися, ковзали по стінах, кошлаті та плиткі, і ми самі в тому мешканні були кошлаті і плиткі. Не можу переказати слово в слово те, що почув, бо не записував за ним, а що для розповіді Сурта весь час себе підігрівав, та й мене понуджував те чинити, то потому, вже прийшовши до себе, я довго проспав і тільки після того взявся записати в короткому викладі його оповідь, отже, неповно, а тільки те, що запам’ятав найбільше. Розповідь викладаю в таких словах:

Розділ VII

РОЗПОВІДЬ НАМІСНИКА КУТЕЄНСЬКОГО ІОАНИКІЯ СУРТИ ПРО ТЕ, ЯК ПОБУВАВ ВІН У ЦАРСТВІ ДРАКОНА І ЩО ТАМ БАЧИВ, КОРОТКО СПИСАНА НАМІСНИКОМ КУП’ЯТИЦЬКИМ АТАНАСІЄМ ПИЛИПОВИЧЕМ, НАЙМЕНШИМ СЕРЕД НАЙМЕНШИХ ІНАЙУБОГІШИМ ІЗ УБОГИХ

Коли патріарх та його свита прибули в столицю царства Драконового, тиждень їх тримали взаперті. Щодня приходили до них пристави й

драгомани і навчали всіх правил, як поставати перед царем і як себе вести. Вдавались у розпити і все, що чули, пильно записували. Потім запитали, які подарунки вони привезли цареві, і списали те на окремому аркуші, розклавши, які подарунки мали бути царю, які цариці, які царевичу і царівнам. І тільки після того патріарху було прислано сани та юрбу стрільців, які несли подарунки, а інший загін оточив патріарха та його свиту тісним колом, аби ніхто не ступив і кроку вбік, а коли б хто на те зважився, сказано їм, то його мали б схопити й кинути у льох. Цар прийняв патріарха і його людей милостиво, їх відразу ж запросили на обід, який тягся від півдня до півночі. Цар пригощав самого патріарха, а біля кожного з людей його свити стояло по людині, чиновній чи духовній, які стежили, щоб гості справно пили налитий трунок і їли кожну подану страву, і це всі мали чинити, як їх навчено, безвідмовно. Почався обід молитвою на дві години, тоді було благословення, а посеред обіду читалися житія святих, що теж тяглося кілька годин, і співалися довгі благочестиві пісні. І хоч робилися в обіді перерви, вже ні сам патріарх, ні його люди не могли вбити в себе жодної страви чи влити жодного напою, і це при тому, що люди Дракона й сам цар поглинали напої та страви безперервно, без найменшого зусилля. При цьому проголошувалися тости: за царя, патріархів, царицю і всіх їхніх родичів, і за всіх треба було пити, бо приставлена особа нахилялася до вуха підопічного й проказувала: "Не можна не їсти і не пити. Це зневага до того, кого честять". І вони їли й пили, аж їм вилазили з очниць очі, і нудило їх, а кого знуджувало, того чемно відводили вбік, і він міг там у спеціальну мідяну мису все випите та з'їдене виригнути, звільнивши себе для приймання нових страв, а тоді повертався до столу під схвальне покивування людей Дракона. Цікаво було й те, що ані цар, ні цариця, ні царевич, ні царівни, ні їхні люди ні разу не ходили до тих мис і ні разу не виригнули, а зі смаком їли й пили і побожно слухали благочестивих читань, а коли співалося благочестивих пісень, то й самі підспівували. Отже, так тяглося аж до півночі, і патріарх, і всі його люди ходили до тих мис по кілька разів, і обличчя в них від того поставали зелені, а очі несамовиті, а їм знову накладали їжі і знову наливали в келихи, і знову нахилялися до вуха приставлені до того люди і не так радили, як наказували їсти й пити, і чим далі це тяглося, тим жорсткіше вони наказували: "Не можна не їсти

й не пити!" І вони всі, патріарх та його люди, мусили їсти й пити, а коли вдарило на північ, цар устав, і палата оголосилася хором, який був схований за килимами: хор почав співати "Многая літа", і всі при цьому мусили стояти, хоч ноги в усіх підкошувалися, а кожен тільки й мріяв, аби дістатися до ліжка. "Тепер я вас відпускаю, — сказав цар, — бо маєте спочити, а зранку запрошую на богослужіння, я й сам там буду, та й тепер я на нього вже йду!" І їх збудили ранесенько, хоч вони були майже знищені вчорашнім обідом — патріарха зі свитою повезли в собор служити разом із патріархом царства Драконового, але служба почалася на величезному майдані, який звався Кривавим, мабуть, через те, що там стояли колоди для рубання голів, стовпи з колесами і з залізними шпилями, на які насаджували людей, перебивши їм перед цим руки й ноги, палі із крицевими наконечниками для саджання живих засуджених, місця для кнутування, тобто биття. Потім усі пішли в собор, і почалася там служба із многоліттями царю та його родині, які відбувалися через певні проміжки часу, молінням, повчаннями, і це тяглося без обіду до самого вечора, а наприкінці виступив із повчаннями патріарх царства Драконового, і говорив він годин із три, пояснюючи всі прочитані перед цим тексти, і тільки ввечері напівзомлілий патріарх дістався до себе на квартиру, де одразу ж упав на ложе, навіть їсти не захотівши, а потім тільки ледь-ледь щось перекусив. А наступного дня був день народження царевої дочки Пульхерії, і від ранку до обіду була служба в двірцевій церкві, де сам цар справляв обов’язки церковного старости, а потому був обід, який знову тягся від полудня аж до півночі із тими ж церемоніями і наглядачами. На цьому обіді патріарх царства Драконового оповів про собаколицих самоїдів, які живуть у їхньому царстві, про землю Кота, яка, тільки почувши постріли із рушниць Драконових стрільців, самохітно виявила бажання ввійти в Драконове царство, і що взагалі в цьому царстві живе багато різних і дивних народів. Усі вони вдалися під покров царя доброхітно і дуже з того щасливі, бо з тими, хто не відчуває щастя, розправа в них, як правило, коротка. Наступного дня вони знову були на службі із самого ранку з молебнями, читаннями і многоліттями, і це тяглося до вечора, весь цей час усі мусили стояти, і дехто із менш звичних людей патріархової свити позімлівали, але їх відлили водою і примусили службу відбути до кінця.

Наступного дня настав великий піст, і всі вулиці столиці опустіли, всі знатні люди, починаючи від царя та патріарха Драконового царства, зачинилися в своїх палатах і домових церквах, де йшли безперервні молебні. Лавки, де продавалися недозволені в піст харчові припаси, зачинено під страхом смертної кари, в першу чергу всі питейні заклади й харчевні, де продавалися трунки, — їх було навіть запечатано царською печаткою. По вулицях ходили стрілецькі команди, хапали тих, хто порушував закон тверезості, тягли на Криваву площу, били кнутами, виривали ніздрі, а тоді кидали в хурдигу, а кількох для засторoги кидали на колесо чи садили на палю. Патріарха зі свитою зачинили, і ніхто не мав виходити до суботи, перед цим до них прийшли посланці із монастиря, що був неподалець, привітали всіх із постом і подали величезну чорну хлібину, бочечку квасу і бочку капусти. їм по секрету повідомили, що сам цар перші два дні з царицею нічого не їдять (і їм треба чинити так само) і не виходять із церкви, навіть не роздягаються, віддаючись молитвам, неспанню та поклонам; свій повний піст цар порушує тільки після літургії в середу шматком солодкого хліба, який він розсилає по куснику вельможам (і патріарху так треба чинити з його людьми, і йому також буде прислано шмат хліба), і такий піст у царя тягнеться до суботи, коли він приймає причастя і антидор. Через це і їм, патріархові та його свиті, крім того, що принесли ченці, їжі ніякої не видавали, отож тільки й живилися, що квашеною капустою і шматочком чорного хліба, а запивали все те квасом. У неділю в столиці святкувався день православ’я. Рано-вранці задзвонив дзвін для збору духовенства, потім пішов довгий благовіст і передзвони. В полудень дзвонено в усі дзвони, і звідусіль посунули люди, щоб цілувати ікони, бо це в тому царстві роблять тільки того дня. Нарешті прийшов цар, і почалося в соборі богослужіння, в якому брало участь два патріархи, і п’ять драконівських архієреїв, і безліч архімандритів, ігуменів та священиків. Потому почалося поминування всіх святих. Згадувалося ім’я святого, диякони виносили його ікону, щоб всі ту ікону цілували; в такий спосіб пом’янули всіх грецьких святих і всіх своїх власних, а тоді почали начитувати імена воїнів, які загинули за розширення меж Драконового царства. Після того викрикували анатему всім єретикам, яких також було вельми багато, відтак співали "Многая літа" цареві, його родині,

патріархам і всім живим. Це все тяглося безконечно, і знову люди з патріархового почту ледве не помліли, а дехто і зімлівав, але сподіванка, що вони відпочинуть, була таки марна, бо як тільки все закінчилося, вийшов драконівський патріарх і почав читати предовгу бесіду, тоді ще довше її пояснював і прикладав до сучасного життя; зміст її був у тому, що єдина мета людей цієї землі — розширювати у світ Драконове царство, аж поки воно його не охопить увесь. Після того почали проклинати ікони, які написані були не так, як це водиться в царстві Дракона, їх кидали на залізну підлогу і розбивали на шматки. "Спалити їх, спалити!" — кричав патріарх несамовито, але тут виступив цар і сказав смиренним голосом: "Ні, отче, не пали їх, ліпше їх закопати в землю, хай мирно собі зігниють". На те слово шматки ікон зібрали в полотнину і безчесно поволокли з церкви під прокляття та плювки людей, повз яких полотнину протягували. Тоді драконівський патріарх почав навчати, як треба класти хресне знамення. При цьому він кричав, сердився, аж бризкав слиною, і наказав патріархові Теофану підтвердити, що він каже правду. І хоч який був заморочений усім цим патріарх, він сказав:

— Всі обряди церковні вийшли з Антіохії, але ніде: ні в Александрії, ні в Константинополі, ні в Єрусалимі, ані на горі Сипаї, ні на Святій горі, ані в Молдавії, Валахії і країні козаків — ніхто не кладе хреста по-вашому, але чинимо ми не так.

Тоді в повітрі настала мертва тиша, і драконівський патріарх поспішив закінчити богослужіння, але перед цим пророк:

— Ну от, його святість патріарх підтвердив мої слова.

Потому патріархи благословили царя, а патріарх грецький, виходячи з церкви, сказав своїм наближеним:

— Боже, даруй цьому народу помірність!

З’ївши капусту та хліб, собі подаровані, патріарх грецький та його свита не мали до їжі нічого, крім гороху та бобів без краплини олії, а ще треба було стояти по неймовірно довгих пісних богослужіннях, особливо в перший тиждень посту, і всі поверталися на місце свого побуту охлялі, напівзомлілі, безсилі пересувати ногами, тим більше, що в цьому царстві треба було замість малих поклонів класти великі, тобто в землю. Найгірше було патріарху, на якого надягали саккос із жовтої венеціанської парчі, вишитої золотом, рукави, поділ та поли якого були прикрашені великими смарагдами та коштовним камінням на чотири пальці широко. Під саккос на нього натягали єпитрахиль, на якій було з пуд смарагду, і зняти з нього це облачення теж був немалий труд. Отож всі поверталися після служб, немов у непам’яті, відчували біль в ногах і в спині й звалювалися на ложа, довго не мігши віддихатися. Патріарх уже просився, щоб його відпустили, але його умовляли залишитися, щоб віддати йому більше честі, і тільки побачивши, що він не винесе звідсіля ніг, наполіг на від’їзді, а коли це після значних протяжок йому було дозволено, наказав їхати із столиці якомога швидше. Треба признати, що коні для нього готувалися наперед, отож через п’ятнадцять днів мандрівники були майже на межі Драконового царства. Коли ж покидали те царство і в’їжджали в землю його милості короля, патріарх тяжко зітхнув і сказав:

— Начебто замок висів на наших серцях, і мисль наша була стиснена до краю, бо в землі Дракона таки ніхто не може почувати себе спокійно й весело…

Розділ VIII

Записавши коротко цю дивовижну розповідь, я задумався тяжко. Здавалося, народ і його правителі в царстві Дракона тільки й думають, як догодити Богові, а чи надмірність у службі йому є чимось лихим? Чому ж того царства так усі жахаються, чому навіть розмови про нього ведуть з оглядкою, а то й намагаються не говорити нічого, як про нечистого? Чому грецький патріарх сказав, що в тій країні великого благочестя замок висів на їхніх серцях, чому думка їхня була стиснута, як він сказав,

до краю? Адже не проста людина те сказала, а патріарх нашої східної православної віри! Отже, чому від країни такого великого благочестя несе крижаним вітром, аж таким, що люди, які дізнавалися про моє бажання поїхати туди, сторонилися мене, як зачумленого (так було в Слуцьку), або ставилися, як до хворого здорові? Ні, я тут не все розумів; більше того, думки мої так посплутувалися, потуманіли (а може, то діяв трунок, що його випив з намісником кутеєнським Суртою?), що я почав сум'ятитися душею. І тоді знову прийшли до мене слова Івана Богослова, що їх мені нагадав старець із Слуцька: "Ангел схопив Дракона, що диявол він і сатана, і зв'язав його на тисячу років, та й кинув його до безодні, і замкнув його, і печатку на нього наклав, бо зводить той народи". А може, й справді, про цього Дракона тут ідеться? "Ангел схопив Дракона і зв'язав його" — чи не зв'язав його благочестям? Але він був і залишається Драконом, а царство його — безодня. Чи не тому й патріарх Теофан мовив: "В землі Дракона ніхто не може почувати себе спокійно й весело".

Голова тріскала від таких думок. Мотався по келії туди й сюди, ніби оглашенний, хапав себе за волосся, смикав, стогнав, але не був ясний у мене Мозок і не все тямив: і те, що навколо, і те, що діється зі мною. Чому голос шле мене в те царство і чому вряди-годи, незважаючи на всі остороги, він знову лунає в мені: "Йди туди, я буду з тобою!"? Чого мені туди йти, навіщо мені потрібна та земля, навіщо я їй?

Зупинився й прислухався: ніби хтось за вікном говорив. Слів я не розібрав, зате тут, у келії, відчув чиюсь присутність. Так, це була вона, особа в розрідженій плоті, я виразно побачив її в куті келії. Виступила звідти й рушила до мене. Я сів на постіль і дивився виряченими очима. Тоді особа в розрідженій плоті змахнула тінню, що нагадувала руку, і раптом врізала мені ляпаса.

— Йди туди, куди тебе послано! — почув я знайомий голос.

Цього було забагато, і я зомлів. Коли ж прочуняв, мені здалося, що спав і все те, починаючи із зустрічі з намісником кутеєнським Суртою,

наша балачка й уживання трунку, і його розповідь, яку я нібито записав, було таки сном, так само уві сні було оте утяжливе думання і даний мені ляпас.

Зирнув на стола, що стояв побіч, на ньому лежали списані листки. Потяг їх до себе; таки ні, історію, оповіджену

Суртою, я справді записав на звороті паперового відбитка чудотворного образу Пречистої. Отже, сон мій і забуття почалися від того моменту, коли почув за вікном голоси, а може, і від того, коли з темного кутка виступила особа в розрідженій плоті.

Боліла мені голова. Дивно паморочилася, щось у ній стискувалося й нило. У цей час хтось застукав у двері, я гукнув, аби входили, і в келію ввалився засніжений і через те схожий на ведмедя Сурта.

— Слабка у мене голова до трунків, брате, — поскаржився я. — Зараз трісне й розвалиться, як гарматна граната. Але пора мені вже і в дорогу ладнатися.

Сурта сів на стільця, розставивши ноги.

— Все-таки збираєшся їхати? — спитав він. — Додому чи куди був замислив?

— Розум хоче додому, а чуття — куди замислив, — мовив я. — Скажи мені, милий брате: чи ж надмірна пристрасть у служінні Богу — гріх?

— Намісник ігумена монастиря мав би такі прості речі знати, бо в "Катехизисі" й для дітей записано в десяти заповідях: "Не згадуй марно імені Божого". А ще в Євангелії від Матвія: "Усі ж учинки свої вони роблять, щоб їх бачили люди, і богомілля свої розширяють". Глава двадцять третя, вірш п’ятий.

— Це я знаю, брате, — мовив, стискаючи голову, котра й справді мені розламувалася. — Цікавить мене інше: а коли марно згадують ім’я Боже і богомілля своє розширяють задля слави своєї, не Божої, то що тоді?

Знову ти, як дитина, брате, такі прості речі питаєш, не пішла, бачу, тобі вода життя на користь. Тоді людина падає у прірву гріха.

— Але ж чому, брате?

— Бо кожна надмірність — це початок гріха.

— А може, творцю догідно було створити якийсь народ вибраним, отож через вибраність свою і служить він Богові так? — спитав я, тримаючись за голову, бо коли б того не чинив, напевне, вона б розірвалася. — Тоді його дії від духа чи від плоті?

— Бог не захоче творити жодного народу своїм, щоб через нього інших нищити, бо він дбає про кожну билину у світі, про людину кожну і про всіх людей. Своїм народ робить диявол, а не Бог!

— Дивні речі ти сказав, — мовив я кволо, бо голова мені заболіла ще більше. — А хіба не вибрав Бог свого часу Єрусалим та народ Ізраїлю? А може, тепер вибрав він народ цей?

Бог вибрав Єрусалим не для того, щоб через нього знищити інші народи, а щоб через нього подати тим народам про себе вість і знання, а отже, наблизити до себе.

— І навіть бусурман?

— І бусурман, бо вони також люди. Бог один, тільки віри в нього різні, і не різними богами різняться люди, а розумінням.

Я хитався з боку на бік, тримаючись руками за голову. Господи, як же вона боліла!

— Душа в мене плаче, Господи! — сказав я. — Розум вістить ддне, а серце, чи душа, чи чуття — інше.

— Йди туди, куди зве тебе душа, — сказав Сурта. — Жаль мені тебе: мало що справивши в послушанні, від'їжджаєш. Але коли кличе душа, раджу тобі: іди на Трубчевськ до Брянська, хоч і там нелегко буде, але звідтіля в царство Дракона увійти можна.

І тут, здається, моя голова таки розірвалася. Вибухла, як гарматна граната, і я знову зомлів чи в непам'ять потрапив, а може, ще не прокинувся і мав сон уві сні, а сон уві сні, як казала мені покійна матінка, — сущий є, бо сон, казала вона, — це світ перевернений, а сон уві сні — це світ на місце поставлений. Я очуняв і побачив у руках пописані листки. Перекинув одного з них і вдивився в образ своєї помічниці, матері Божої. Була вона схожа в цей момент на мою покійну матінку.

Розділ IX

Сон то був чи не сон, а порада Суртина припала мені до серця. Пішов до ігумена кутеєнського, той зустрів мене радісно, обійняв, а коли оповів, що надумав, очі його зволожилися, — здається, і справді відчував до мене співчуття.

— Не знаю, чи наполегливий ти, чи впертий, — сказав Іоїль Труцевич, — але думаю, якась сила тебе веде чи жене, а яка, Бог відає. Дивися тільки, щоб не нарікав.

Я сказав, що не нарікатиму, і попросив у нього благословення. Іоїль знову зирнув на мене, але цього разу сумніше, зітхнув і мовив:

— Нехай буде Божа воля з тобою!

Тоді я попросив дати листа в своїх потребах до князя Трубчевського Петра. І на це він згодився, листа такого дав, але вже дивився на мене так, як на тих, котрі йдуть на видиму смерть.

Але від мого наміру не відмовляв, так само й Сурта, який вийшов мене провести і отаке дивне сказав:

— Їдеш на Трубчевськ? Була і в мене думка порадити їхати в той бік, але пожалів тебе, ліпше б ти повернувся додому.

З цього слова я виснував, що тоді в келії приходив він до мене таки вві сні і вся та наша розмова була привидна. А може, подумав я, тоді до мене приходив янгол-провідник і скерував мої стопи — хотілося б принаймні в те вірити. Отож із іменем Ісус Христовим пустилися ми на Пропойськ, тоді на Попову Гору, на Стародуб і до Трубчевська.

Але дорогою ще до Пропойська небо раптом стало чорне і постала така буря, що світа не було видно. А довкола не траплялося нам жодного села, вітер зі снігом сік обличчя, кінь ледве плуганився, довкола вило й закручувало скажені вихори.

— Що робитимем? — закричав до мене послушник Онисим.

— Будемо їхати! — відповів я криком. — Бо коли станемо, пропадемо!

Так їхали ми до вечора, потім зупинились у ліску і заморили трохи голод, ковтнувши для тепла горілиці, що її дав нам Сурта, і це нас покріпило. Але дорогу тим часом з очей нам забрало, і ми подалися навмання, як вело відчутгя скерунку, але, очевидно, воно в нас порушилося чи від горілиці, чи від хуртечі, і ми закружляли в заметах; більше того, здалося, що сани, й візника, і мене, і коня вряди-годи від землі підіймає і ми якийсь час летимо в повітрі, потім приземляємося, тоді сани струшувало, аж нас підкидало; ми стали майже посліплі, бо позабивало снігом нам обличчя.

Вперед! — кричав я, помахуючи поставцем із трунком.

Тоді до мене просовувалася розчепірена рука, звісно, Описимова, брала поставця, і чулося коротке булькання.

Пропадемо! — кричав Онисим, повертаючи мені поставця.

— Не пропадемо! — горлав я в отвіт. — Божа матінка нас обереже!

І мені здалося, що в сніговерті танцюють, гопцюють, перекидаються, махають хвостами голі сірі чорти й чортиці, і регочуть, і тицькають у нас пальцями, а тоді, розігнавшись, пролітають над нами, хльоскаючи при цьому нас хвостами, ніби кнутами. Тоді мені чулося, що на тілі в мене проявляється вогненна смуга, так само вони хльоскали й Онисима, і коня, кінь голосно й печально іржав, ніби плакав, а Онисим, мабуть, відчуваючи те саме, що і я, заспівав покаянну псальму, і я її підхопив. Тоді мені причулося, що покаянну псальму співає й хурделиця, і ми не їхали, а кружляли, ніби танцював і кінь наш, і сани, а музикою до того танцю була покаянна псальма; і я до того танцю примахував поставцем, щоб витримувати ритма; і до мене зближувалися якісь страховидні пики з роздертими ротами й кричали, перекривляючи слова покутної псальми, — очевидно, ворог душі людської тут не марнував, — аж раптом кінь наш ускочив у якусь воду і заіржав тоскно, а тоді скинув у ту воду й сани, сам вибираючись на сухе, — була то, як мені здається, Дніпрова течайна, що не замерзла, бо вода текла надто швидко. Щастя наше, що берег був пологий, і кінь таки витяг з води сани, і ми зупинилися, щоб його обтерти. А тоді знову подалися в хуртечу, і знову чорти лупили нас своїми хвостами, збиткуючись: хльось та хльось, і ми вже, мотаючись у повній темряві, зовсім утративши скерунок, ставали ніби човен без керма, якого крутить, і жене, і кидає з боку на бік розбурхана вода, ніби потрапили у море, і дивне було те море — море світове, море пристрастей земних, безуму та випробувань. Тоді, коли ми завалились у воду, поставець вилетів із моєї руки, і вже не могли зігріти собі тіла, тож я намацав у торбі аркуша, на якому відбито в друкарський спосіб образа Куп’ятицького чудотворної Пречистої, взяв його обома руками, звів над головою і

закричав у бурю й хугу, у той свист та регіт, між ті покорчені, гоготливі, скривлені, знущальні пики:

— Матінко Божа, захиснице наша, порятуй нас!

Образ тріпотів у моїх руках, ніби жива плоть, і раптом опереду ми побачили бліді вогники — було то увіч село. І в цей час на нас і наші сани упав такий вихор, що посліпли й поглухли, а паперину із образом вирвало люто з моїх рук, і ми ледве не помліли з жаху, але після того, хоч і мело, і завивало, але вже спокійніше, і ми таки добилися до села, де впросились у людей на ночівлю. Господар пустив нас у хату, де пахло кислою капустою і де на нас злякано зирнула жінка в лахах і напівголі діти з печі, але ми вже були врятовані і могли трохи відтерпнути душею. Виявилося, як оповів нам господар, що ми опинилися неподалік Пропойська, отже, виходило, що не вельми й збилися з дороги. І я подумав тоді: велика сила небесна, а що ми перед нею, малі та вбогі? Без неї ми хаос і тьма, бо й цілий світ цей, як і хуртеча, хаос і тьма.

Але на цьому не кінець був тодішнім моїм пригодам. Прокинувся вранці ще затемно, бо мав потребу, і вийшов на двір. На санях я побачив хомута і розсердився на Онисима, що він покинув його, не сховавши до хліва, і хапнув за того хомута. Але волосся раптом полізло в мене вгору, бо рука натрапила на вовну, щось дико щекнуло, а гострі зуби вп’ялися в мою руку — був то хазяйський пес, який забрався спати на сани. Від того щекання прокинувся господар, засвітив свічку, і ми обдивилися руку: кров із неї так і дзюрила. Господар облив рану горілкою, обклав павутинням і зав’язав моєю ж полотнянкою, яку я мав у торбі, а тоді сказав, дивлячись на мене пильно із півпітьми:

— Ви б, пане отче, не знаю, куди їдете, відклали б дорогу в добрий час. Бо таке з вами, ніби в Драконове царство зібралися.

— А таки в Драконове, — мовив я.

— Свят-свят! — перехрестився господар. — Бережи вас сила Господня. Малий у мене розум, але бачу: не кладеться вам туди дорога, та й нікому не кладеться, бо то земля недобра.

— Чому ж так думаєш? — спитав я.

— Мабуть, тому, що звідти Господь несе холод, а не тепло. І завірюхи, і всяка негода, і студінь, бурі, усі нещастя — все звідти вітер приносить. Свят-свят-свят! Кощія то, панотче, царство, як ото в казках повідається.

Сказавши це, він пішов спати і відразу ж захріп, до речі, ані Онисим, ні жінка-господиня, ні діти не прокинулися, а я вже до ранку заснути не зміг: одне, боліла мені рука, а друге, знову прийшов до мене неспокій, і здалося, що я начебто потрапив із звичного у несусвітній простір, у якому життя та його виміри зовсім не такі, до яких звик, що, зрештою, зі мною відбуваються дивні речі; що, може, оця мандрівка — тільки гра моєї уяви, а може, я захворів і лежу у нестямі, а може, рушив уже й назустріч костомашній, а Смерть ота і є царство Кощія, куди, зрештою, вирушить кожен із нас. Але перед тим, як у нього увійти, людина відбуває спробу, яку латинники звуть пургаторіум, або чистилище. Я, як усі православні, не вірив у пургаторіум, але інколи потаємно думав: ота їхня віра з чогось же постала? Отож чи не є моя мандрівка, марилося мені в тій сморідній селянській хаті, отаким спитуванням чи пургаторіумом, адже все, що зі мною відбувається, набирає якоїсь не до кінця збагненної двозначності, і я, хоч ніби відбуваю просту мандрівку із простою метою, увійшов мимовільно в якесь непросте, подиву гідне, змагання; а може, все наше життя, думав я, отаке змагання, і пургаторіум справді є, але не після смерті, як неправедно кажуть латинники, а перед нею, а може, все життя наше — це пургаторіум, кожен учинок наш, кожна мандрівка, кожне слово, кожен позир наш — все то частки нашого очищення чи занечищення, а людина в тому хаосі та тьмі має розібратися в усьому сама.

І я почав палко молитися, щоб моя дорога була пряма, щоб мені не схибити у ній, щоб не піддатися темним підшептам у собі (адже сказав

старець із Слуцька, що в мені щось світле є, а щось темне), а слухати голосу чистого.

Отже, не мав би я вірити людям, що мене остерігали, і силі, що мене в дорозі зупиняє, бо, може, то дії ворога душевного, а не захист Пречистої? Пречиста ж мені наказала йти в Драконове царство, чи в царство Кощія, як сказав мій простолюдинний господар, отже, не зважаючи ні на що, маю туди йти.

"А що, коли навпаки? — раптом подумав я. — Що, коли мене веде туди дух нечистий і моя погибель?"

Я ще раз помолився Богородиці і заспокоївся. Бо сказав: іду туди, куди мене поведеш.

Розділ X

У Поповій Горі ми зупинились у чоловіка, що був, як дві краплі води, схожий на Шицика, архімандрита слуцького. Перш ніж дозволити нам заїхати до свого двору, він обдивився нашого коня, поплескав його по крупу, зазирнув у зуби й під хвоста, ніби збирався того коня у нас купити, а тоді махнув рукою: заїжджайте, мовляв. Я спитав його, чому він так розглядав коня. Цей другий Шицик, насправді прізвище у нього було Мицик, спокійно пояснив мені, що в нього теж коні й худоба і не хотів би він пускати до стайні хворого коня. При цьому дивився на нас із такою пронизливою підозрою, що я відчував, ніби він хоче мене, так само й Онисима, пильно оглянути, як нашого коня, але не зважується того вчинити. Коли ж я після сніданку, керований неспокоєм, вийшов глянути на нашого коня, то з жахом побачив, що його в стайні нема.

Де наш кінь? — крикнув я Шицику-Мицику.

Той презирливо на мене зирнув, сплюнув і одвернувся. Я гукнув Онисима, і ми, шарпаючи Шицика-Мицика, почали домагатися свого

коня. І тут побачили, що звідусіль сходяться до нас похмурі дядьки, кожен з яких опирався на замашного ціпка. Один за одним заходили до двору і мовчки ставали довкола нас.

— Чи не бачили нашого коня? — крикнув я їм і оповів коротко, що сталося. Дядьки дивилися на нас із тупим інтересом.

— Вони з мене злодія роблять, — мовив Шицик-Мицик. — Може, ми, панове громадо, провчимо їх киями?

— А може, у вас і не було коня, — сказав старший і найпохмуріший чоловік.

— Коли є сани, то має бути й кінь, — сказав Онисим.

— А чого ви до чоловіка вчепилися? — спитав другий. — Може, ваш кінь із двору зійшов. Спершу пошукайте, а тоді чіпляйтеся до чоловіка.

Послухалися цієї ради, бо в подвір'ї почало наростати якесь напруження, ще чого доброго й справді пригостять нас киями. Треба було звідти якось виметатися.

— Гаразд, — мовив я, — пошукаємо.

Коли проходили повз дядьків, вони до нас повертались, я навіть бачив, як стискали вони ціпки, ніби готувалися знести їх на нас, і вже був похололий зі страху, але дядьки нас не зачепили.

Онисим пішов в один бік вулиці, а я в другий, ми борсались у снігу, бо його випало за цю ніч багато і село вщерть було ним засипане. Обійшли його все, але коня ніде не здибали, хоч і розпитували про нього в зустрічних. Потім ми з Онисимом зустрілися: ні він, ні я коня не знайшов. Купити нового ми грошей не мали, отже, не відали, що й робити: і додому ні на чому вернутися, а тим більше їхати далі. Єдине, що залишалося, —

вдатися до двору, до державця цього села, бо становище було відчайне. Повернулися до садиби, де зупинилися, щоб узяти паперового образа чудотворної Куп’ятицької Пречистої, іншого добра для дарунку у нас не було, а в цей час із стайні почулося іржання. Онисим кинувся туди і з глибоким здивуванням сповістив, що кінь наш стоїть на місці. Я озирнувся й побачив, що в дворах, мов чорні стовпи, стоять із ковіньками дядьки, всі вони повернулись у наш бік і мовчки дивляться. Відчув неспокій і наказав Онисимові запрягати, залишатися тут надовше мені не хотілося. Вийшов із хати Шицик-Мицик і понуро стежив, як ми лаштуємося до виїзду, а тоді спитав, цвіркнувши слиною:

— То де був ваш кінь?

— Там, де собі знаєш! — сказав роздратовано я.

Тоді Шицик-Мицик зморщився і раптом розреготався, показуючи білі, сливе, як в коня, зуби, так само зареготали розставлені, мов чорні стовпи, по сусідніх дворах, блискочучи зубами, дядьки із ковіньками; вони не так сміялися, як іржали, і ми покотилися між цього реготу, ніби й справді побиті, — дядьки з нас, бачте, пожартували.

І тільки коли викотилися на дорогу, мій послушник Онисим раптом повернувся до мене і сказав із серцем:

— А ліпше б, ваша милість, вони цього коня украли.

— Це ж чому? — вигукнув я вражено.

— Тоді б ми додому повернулися. А так…

— Що так?

— Та вже так, — буркнув Онисим і цвьохнув спересердя коня.

Розділ XI

Чим далі їхали, тим більше переконувався, що якась сила, добра чи лиха, нас із землі короля, його милості, не випускає, бо на кожному місці постою ми мали якісь пригоди чи утруднення, і так виходило, як у дядька, котрий рветься у шинок, а його жінка хапає за поли. Отож і нас усюди хапали за поли й ніби утримували. Так сталося і в Стародубі. Я знав, що те місто п’яницьке і що люд там непомірно схильний до того гріха, але не доводилося бувати там на свята; цього ж разу доля нас занесла сюди на запусти. Навіть при в’їзді у місто нас перестріло кілька п’яних гультіпак, які погналися за нами з палицями, горлаючи, щоб ми зупинилися випити з ними разом, інакше вони перемнуть нам кістки. Але ми не зупинилися, і п’яниці від нас відстали. Заїхали у двір до місцевого протопопа, який вийшов до нас, хитаючись, став і дивився каламутними очима.

— Чорти? — спитав він, похитуючись.

— Ні, ваша милість, намісник Куп’ятицького монастиря із послушником.

— Все одно чорти, — сказав категорично протопоп і пішов обійматись і слинити нам обличчя. Тоді завів у дім, наказав паньматці подавати до столу і став нас напоювати й нагодовувати, як ото цар патріарха в Суртиній оповіді, а коли ми відмовлялися, особливо я, гримав кулаком по столі і заявляв, що зв’яже нас і буде заливати нам трунок у горло, а ложкою годуватиме, отож нам буде тільки й діла, що жувати й ковтати, а святого питва, сказав він, і жувати не треба. При цьому він зімружував очі так, що довкола них збиралися добродушні зморшки. А ще він заявив, що коли ми відмовляємося від його гостини, значить, ми таки справді ніякі не ченці, а чорти. Чорт чорний, сказав він, і чернець чорний, і слова ці від одного — "чорне" — походять, і де вже там простій християнській душі розібратися? Можна було б помацати, сказав він, чи немає в нас хвостів, але це чинити він гидує, бо звик тільки баб мацати, а ви, хоч і чорти, та чоловіки. Зрештою, він має на чортів добре око, отож урочисто

заявив, що Онисим — не чорт, а я — чорт достеменний, і він навіть певний, що хвіст у мене є, навіть із китичкою, і той хвіст не фальшивий.

Тим часом п’яниці, які хотіли наскочити на нас при в’їзді до міста, у якийсь спосіб довідалися, де ми зупинилися, і почали бити у вікна сніжками, горлаючи, щоб ми виходили до них на розправу, бо зневажили їх і не захотіли з ними випити. Протопоп узяв довбешку, мені дав ціпка, Онисиму — рубля, його паньматка озброїлася качалкою, і ми висипали супроти п’яниць, кинувшись їх молотити; п’яниці вдарили навтьоки, перечіплюючись у кучугурах, і дістали досить штурхачів, особливо старалася паньматка зі своєю качалкою, вона була також під добрим хмелем. Усе те воїнство, що нападало, і те, що оборонялося, верещало й кричало, з одного і другого боку збігалися люди, але тут з’явилося кілька вершників міської сторожі із канчуками і почали тих людей розганяти, причому й мені дісталося канчуком через плечі, люди порозбігалися, а ми заскочили до двору, замкнули хвіртку, тоді метнулися до хати і замкнулися вже там.

— Несамовиті ви люди! — сказав я спересердя, бо мені зуділа зачеплена канчуком шия.

— А знаєш, чому? — урочисто спитав, ставши в позу ритора, протопоп. — Бо ми живемо поруч із царством Дракона, от! Тут у нас і кулачні бої бувають — майже все так само, як у тому триклятому, тьху, тьху, тьху, царстві! Це коли б не та чортова сторожа, вийшов би у нас розчудовий мордобій, жаль!

Він сів із розмаху на стільця і замотав головою, незвідь-чого сміючись.

— А знаєш, що воно таке, царство Дракона? — спитав, раптом посерйознівши.

— Трохи знаю, — мовив я, торкаючись болючого місця на шиї. — Туди ми і зібралися за ялмужною.

— Ну да, ви ж чорти, — спокійно мовив протопоп. — Туди вам і дорога.

— Отче, отямся, — сказав я сердито. — Де бачиш чортів?

— А скрізь, — звузив очі протопоп. — Де тільки хочеш, а родяться вони в царстві Дракона і йдуть звідтіля тьмами, щоб завоювати цілий світ; а щоб одурити той світ, рядяться під святих та Божих, а в кожного чорна душа, і не мають вони милосердя та любові. Ще й усіх людей хочуть поробити чортами, от! Адже сказано в Новому Заповіті… — протопоп раптом запнувся. — Паньматко, як там сказано в Новому Заповіті про Дракона?

Тоді виступила паньматка, зробилася урочисто-серйозна й проголосила тонким голоском:

— Ангел схопив Дракона, що диявол він і сатана, і зв’язав на тисячу років!

— Молодець! — похвалив протопоп і підняв повчально пальця. — А далі так: "Зв’язав його на тисячу років, та й кинув до безодні, і замкнув його, і печатку над ним поклав, бо зводить той народи…" А далі як, знаєш? Стривай, паньматко, — зупинив він жінку, бо та вже рота розтулила, щоб сказати.

Аж поки не скінчиться тисяча років, — сказав я печально.

— Що ж буде тоді, коли скінчиться тисяча років? — спитав, видимо зацікавившись, Онисим.

— Тоді буде випущений сатана. І стане він царем у царстві Дракона. А тоді здохне. І образ його візьме страшніший сатана, страшніший од першого, і світ буде розколено надвоє, і битиметься між собою світ, і кров тектиме ріками, і трупів людських падатиме незлічимо, і буде голод

великий, а сатана своє царство розширить на половину світу, буде валити і рвати церкви Божі і Христа обплює, і весь світ дрижатиме перед ним. Але народиться третій сатана, в іншій країні, і вони зіткнуться поміж себе і заллють світ кров'ю, якої проллється більше, як води, і сатана із царства Дракона переможе, а тоді й здохне сам. Тоді й почне упадати царство Драконове, і прийде Спаситель, щоб спасти усіх нас, святих і грішних.

Я дивився із зачудуванням на протопопа. Очі його палали, а над розкудланим волоссям з'явилося якесь світло, а може, він так сидів, що крізь волосся йому проглядала лампада біля ікони. Тоді глянув я на ікону, і мене вразили глибокі, печальні й мудрі очі, які сяяли, ніби два джерела, освітлені сонцем. І грав у них і мінився вогонь, і той вогонь увійшов мені в душу і засліпив очі, аж ті почали сльозитися. І так мені стало печально в цьому дивному світі, так самотньо і тяжко, бо нічого я в ньому не розумів, а найменше себе самого, кинутого в якусь безумну мандрівку, в дорогу, що є Богом, якого всі топчуть, і я серед усіх.

— І прийдуть дні відвідин, — сказав протопоп словами із Книги Осії, — прийдуть дні заплати, і пізнають люди: "Нерозумний той пророк, шалений муж духа серед численних провин наших і між великого зненавидження". Затям, ченче, царство Дракона — пастка птахолова на всіх дорогах людських; він молиться Богу, бо є зв'язаний янголом, але ненависть у домі його, і Богом його і є ненависть та нетерпимість. Але всі провини його буде згадано і за всі провини буде покарано! Це я віщу, Єфрем грішний, малий серед малих, а ти отямся і пробудись, бо ти, бідаха, як нетля, що летить на вогонь нещадимий!

Він весь тремтів, очі палахкотіли, губи трусилися, зуби вишкірялися, паньматка дивилася на свого чоловіка із щасливим захопленням, я також був уражений і збурений і відчув, що холодним вітром мене обвіяло, а може, й справді, я — нетля, яка летить на вогонь?

— О Боже мій і Пречиста Богородице! — вигукнув подумки. — Змилуйся наді мною, що це воно діється?

Перша отямилася паньматка. Струснула головою, ніби зняла з себе запаморочення, і раптом сказала аж надто тверезо:

— А може б, ти, старий, не забалакував би гостей п’яним своїм варняканням? Може б, вони щось з’їли, а ти їх балачками годуєш!

— Та Бог з вами, паньматко, куди вже їсти?

— А чого ж, ви вже розтрусилися, з тими нечестивцями б’ючись.

— До їжі й питва, стара, не примушуй, коли заговорив Дух. А він тут із нами, — сказав урочисто протопоп, і його обличчя осяялося дивним світлом.

Розділ XII

Наступного ранку ми хотіли розпрощатися з гостинним протопопом, але паньматка його не добудилася.

— Отако в мене завжди, — сказала вона тонким, якимось пташиним голосом. — Накричиться, настрашить людей, а тоді лежить, мов колода, не тільки ніч, а й день, а потому ще ніч. Вибачайте, люди добрі!

Напакувала нам їства, і ми подалися до Трубецька, хоч, сказати по правді, цього дня мені також хотілося відпочити. Але якась сила гнала мене в дорогу, незважаючи на страхи, яких наслухався, — хто зна, може, я й справді нетля, яка летить на вогонь?

У Трубецькому ми відразу ж подалися до молодого князя, який був тут прикордонним стражником. Я пішов у світлицю, де довго на князя чекав; зрештою, вийшов до мене оспалий, з блідим випитим обличчям, з каламутними очима, рухався заповільнено і ніби з натугою.

Подав йому листи й коротко оповів, що хочу. Він листи перебіг оком, а тоді якийсь час мовчав, розглядаючи мене, ніби дивного звіра, отими каламутними очима, які на мертвому обличчі виглядали як дві крижинки.

— Чи тямиш, отче, куди тебе несе? — спитав.

— Здається, тямлю, — відповів я.

Знову розглядав мене, здавалося, очі його обмацують мені лице, ніби мацаки, зрештою, з’явилося в них зачудування.

— А по-моєму, не тямиш, — сказав він. — Отож для добра твого забороняю йти за границю, а коли мене ослухаєшся, велике карання дістанеш, знову-таки для твого ж добра.

— Пустився в цю дорогу, — мовив я, — для добра не свого, а Божого, пане стражнику.

— Таж звісно, — ялово й ніби неохоче мовив стражник-князь. — Але без добра свого й Боже ні до чого. Чи не відаєш, що тепер час погрому козацького і є наказ його милості короля й духа не пускати за границю?

— Відаю, — відповів я. — Але я не козак і в ребелії участі не брав…

— Ну, це ще хтозна, — князь устав, даючи знати, що розмову закінчено. — Коли тебе припечуть чи витягнуть тобі члени, то, може, виявиться, що брав. Хто вгадає? Отож, коли боїшся гріха, йди від нього подалі і не налізай на вістря.

— Чи можу заїхати до монастиря у Човську? — спитав йому навздогін, бо вже йшов від мене геть.

— Можеш, — глухо роздалося. — Нехай тебе святі отці напоумлять.

Розчинив двері і зник, плеско їх за собою зачинивши, а я відчув у цьому мешканні, де сиджу, незатишність, тривогу і незахищеність. Чомусь здалося, що, коли ще трохи посиджу, раптом відчиниться кілька дверей, що вели у світлиці, і в них постануть закуті в залізо постаті без облич, які, гримлячи доспіхами, підуть на мене, простягнуть залізні руки і схоплять.

Справді, одні із тих дверей розчинилися, в них виросла величезна постать похмурого слуги. Зирнув на мене з-під лоба і зробив короткий порух рукою — знак, щоб я забирався. Я підхопився і поспішливо подався до виходу, чуючи, як за спиною по підлозі глухо гупають чоботи того слуги, десь так само, як у церкві в Куп’ятичах, перед тим, як вибрався в дорогу. І тільки покинувши цей негостинний дім, я полегшено зітхнув, бо вже й повітря мені бракувало, а серце в грудях почало колотитися.

У дворі стояв другий княжий слуга й балакав із Онисимом, він також подивився на мене з підозрою, а коли я спитав дорогу на Човськ до монастиря, мовчки тицьнув рукою на ворота, а відтак холодно, начебто бовван, завмер.

— Човськ у півмилі від Трубецька, — сказав Онисим, усідаючись до саней.

Виїхали у ворота, я на прощання озирнувся: один слуга непорушно стояв серед двору, а другий, той, що мене спроваджував, завмер на ґанкові — вони німо дивилися нам услід, і мені чомусь здалося, що їхня одежа із сірої стає червоною, ніби були вони залізні й розпікалися од недовідомого вогню.

— Свят-свят-свят! — закляв я, відчуваючи крижаний холод; зрештою, і княжий палац, мені здалося, був складений із крижано-снігових брил.

Невдовзі ми дісталися до гори, на якій був Човський монастир, — дороги не було, а тільки стежка, ми зійшли із саней, я подався перед

конем, а Онисим вів його, упряженого в сани, за мною. І тільки тут відчув справжній страх, якого нагнали мені у Трубецьку: прийшов несподівано і, наче вогонь, обійняв мою істоту. Йшов під гору, посковзуючись на крутій стежці, ззаду важко дихали кінь і мій послушник, а може, це так важко дихав я сам; молився Богові та Пречистій Богородиці, і був переповнений якимсь морозячим зчудуванням, і подумки волав не без відчаю:

"О Боже мій, що це діється? Яка сила погнала мене в цю безумну дорогу і що я на ній шукаю? О Боже, чому не можу зупинитися, плюнути на все та й повернутися додому, де тепло і спокій і де ніщо не жертиме мені душі? Чи твоя це воля, Боже, штовхає мене в пащу Дракона, чи це сила не твоя? Чому я так уперто туди добиваюся, чи ж не мало страхів мені насіяли в серце люди, що з ними зустрічався, чому не можу повернутися додому?"

І почув раптом шепіт, який з’явився у мене за плечима, ніби шелест листя чи дощу, хоч навдокіл не було ніякого листя і не йшов дощ:

— Бо людина йде до смерті без своєї волі, а з дня у день.

"Що ж мені робити?"— зойкнув я подумки.

— Іди, куди тобі призначено, — почув раптом виразний голос послушника Онисима. — Чому помочі людської потребуєш? Іди в царство Дракона, і я буду з тобою!

Я дерся на гору, важко дихаючи, майже задихаючись, аж піт тік на обличчя, хоч мороз припікав добрячий. І тільки коли ми вийшли на пологіше місце, зупинився віддихатися й зачекав послушника з конем.

— Що ти до мене казав? — спитав я.

— Нічого не казав, — буркнув послушник. — І взагалі, сумую я, бо даремно волочимося. Чи ж не пора признати — марно це?

— Що ти знаєш? — крикнув я. — Не знаєш нічого, то й мовчи!

— А чи ж багато балакаю? — мовив послушник, відводячи очі. — Тільки дивно і смужно на вашу милість…

— Хай тобі буде дивно й смутно на себе, — роздратовано сказав. — А я знаю, що чиню, і твоє діло не розбалакувати, а послушатися, раз ти послушник.

— Чи ж я перечу? — глухо мовив послушник. — Спитали, то я відповів.

Це була правда: спитав, а він відповів. А може, це я спитав себе сам і сам собі спробував відповісти? А може, я сам на себе починав сердитися? Адже безум видимий чиню і не можу від того відступити і його пояснити.

— Усе життя — безум! — глухо прошелестіло в мене за плечима. — А ти іди, куди призначено, бо і я з тобою.

Розділ XIII

У Човському монастирі нас зустріли прихильно, нагодували і вигідно розмістили; я відразу ж заснув, був зморений і дорогою, і всіма пригодами та й неспокоями. І приснилося мені величезне, безкрає поле, засипане снігом та кучугурами, по якому гуляв крижаний вітер, і я йшов тим полем, де не було ні доріг, ані стежок, брьохаючись у снігу, а попереду височіла чи маячіла напівпрозора гора, а може, то лягла на землю хмара, бо гора та була до неба і губилася в небі. І я йшов до тієї гори, тратячи останню силу; піт котився по лобі, а тіло все замерзало, ішов вже не один день і не одну ніч, і не міг зупинитися, бо вабило мене в те поле, бо не я собою керував, а якась неналежна мені сила. І не було в мене на тілі жодної одежі, тільки шапка на голові, власне, й не шапка, а чернечий каптур, але босі ноги мої не відчували холоду снігу, бо я ніби не йшов, а плив, хоч і совав туди-сюди замороженими ногами. І раптом зупинився, бо тільки тепер побачив, куди йду, а побачив дивне, таке, що

в казках оповідається: гігантську пащеку, беззубу і без’язику, ніби велетенську печеру, одна губа тієї пащеки лягла на землю в снігові замети, а друга торкалася хмари. І були ті губи яскраво-червоні, і сама пащека була ясно-червона, а в глибині її гоготіло чорне вогнище із чорними язиками пломеню, які миготіли, мінилися і вряди-годи вибухали із пащеки хмарами диму. І здалося, що не я йшов тим неозорим полем, а наближалася до мене пащека, а я не зупинився, а стояв голим стовпом, крижаніючи, і вітер тріпав краями мого каптура, і звук від того був такий голосний, що мені ляскало й било у вуха; і я стояв, а чи йшов, а чи мене тягло, а чи несло, але нешвидко, але напрочуд повільно; я роззирнувся й побачив, що поле це не таке й порожнє, що на ньому інші голі постаті — всі ті люди, з якими зустрічався, і ті голі постаті панічно розбігаються, схопившись руками за голови: мій ігумен Іларіон Денисович, і мій послушник Онисим, і архімандрит Шицик, ігумен кутеєнський Іоїль Труцевич, і його намісник Сурта, і князь Петро Трубецький, і його слуги, і протопоп Єфрем, і п’яниці із Стародуба, і чоловіки з Попової Гори із Шициком-Мициком, що пожартували з моїм конем, — усі вони панічно тікали від тих губ: одна біля землі, а друга біля неба, — і від тієї пащеки, з середини якої бухав чорний вогонь, і я тільки один із них усіх ішов назустріч Дракону і вже бачив його тіло, а було воно безконечне і тяглося на чверть світу; душа в мені тріпотіла, як листок на осиці, і я сам був листком осиковим, що його несе осінній вітер. Знову бухнув дим із пащеки, і разом із ним, димом отим, із неї почали виходити уладнані у шики полки: попереду їхали на конях старшини, потім ішли барабанники та сурмачі, потім — стрільці, а за ними гармати, кіннота і знову піші стрільці, і виходили вони з тієї пащі безконечно, ніби витікала із неї їдка, сіра і чорна слина; грали сурми й били барабани, а за кожним полком ступали юрби ченців та попів із кропилами, які кропили навколо себе і голосно співали благочестивих псальм; а після попів знову пішло військо, і там, де воно проходило, розтавав сніг, й оголялася обгоріла земля, і оголялися спалені мертві людські тіла, і виростав чорнобиль, безліч чорнобилю — чорного зілля, яке скоро ставало лісом; і вояки йшли вже між того лісу, б’ючи в барабани і граючи в сурми. А в мене в горлі клубчився крик, і цей крик раптом вирвавсь із мене, як білий сувій, і поплив той сувій від мого рота аж у небо, і небо стряслося, а від того

почала струшуватися й коливатися земля, і оголювалися великі тріщини, ніби яруги, і відкривалися безодні, з яких колихало чорне полум’я. А пащека насувалася й насувалася на мене, і я, покірно опустивши голову, йшов їй назустріч, ішов і молився Ісусу Христу та святій матінці його, бо вірив у них, вірив, що це вони пустили мене в цю дорогу для великого спитування, таємниці якого не міг збагнути, бо ніхто не може збагнути Божої волі та помислу.

Розділ XIV

Відчув, що мені на голову лягла тепла рука, і розплющив очі. Побачив перед собою старе, оторочене сивою бородою обличчя ігумена Човського монастиря.

— Чого так кричав, брате милий? — спитав старець. — Сполохав усю обитель.

— Змучився в дорозі, — мовив, — і лихі привиддя до мене прийшли.

— Значить, неспокійно у тебе на душі, — сказав лагідно ігумен. — А коли неспокійно, то чи не змагання доброго з лихим у тобі йде?

— В кожного християнина таке змагання йде, — відповів я.

— Твоя рація, брате. Всі ми на спитування Боже поставлені. Куди ж путь ведеш?

Я розповів. Про те, що дбаю не за себе, а за храм пресвятої матері нашої Богородиці. Про волю отця його милості митрополита київського щодо ялмужної і про те, що не знайшов способу вибрати її в нашому краї. Про голос, який послав мене в царство Дракона, і про перешкоди у тій дорозі.

— Не суддя я тобі, — мовив ігумен, — але біда наша в тому, що не самі хочемо будувати свій храм, а сподіваємося, що його збудує нам хтось. Шукаємо любові, а знаходимо зненависть, шукаємо брата, в знаходимо ворога. Оце і є віковічне наше спитування, але чи від нього стаємо чисті духом?

— Не знаю, ваша милосте.

— І я не знаю, — зітхнув старець. — Тому не суджу.

Мені віриться, що справив мене на цю дорогу голос святий.

То й слава Богу, коли так. Але одне можу тобі сказати, а ти чини, як тобі голос наказує, коли в нього віриш. Не дійдеш, пане отче, під цей час погрому козацького. Але коли з тобою, як мовиш, справа Божа, то можна й дійти.

Він замовк, ніби задумався, а я дивився на його супокійне, добре й гарне в старості своїй обличчя й помалу заспокоювався.

— Пораджу тобі таке, — заговорив лагідно ігумен. — Іди до Новгородка-Сіверського, до воєводи Петра Песечинського, може, він тебе і пропустить, бо тепер тут, на кордоні, всюди сторожу велику поставлено, тут не пройдеш. В одному лише розберися: яка сила тебе веде? Посумнівайся і звір себе. А коли звіриш і повіриш, іди. Коли ж звіриш і не повіриш, повернися.

— Чому, отче, царство Драконовим зветься? — спитав кволо я. — Адже то благочестивий край. І люди там вірять в Ісуса Христа і в Богородицю, вклоняються їм, може, більше за нас і служби більші за нас правлять?

— Не знаю, милий брате, не знаю. Хай Бог їх судить.

— Чи ж гріх, отче, Богові надмірно служити?

— Може, й гріх, — покірливо всміхнувся старець, — а може, й не гріх. Сказано: не поминай імені Божого марно, але й сказано: віддай йому душу і добро своє заради нього покинь. А все ділами нашими земними вивіряється. За ділами нашими нас і судять, не за молитвами й поклонами. А коли діла чорні, то й побожність велика — не побожність, а служба лихому.

— Дракону? — спитав я.

— Може, й Дракону, хіба я знаю! А може, й Дракона нам послано на спитування. Хто збагне діла Господні? — зітхнув він.

— А хіба пізнати Бога — це не пізнати діла Господні?

Пізнати Бога — це пізнати себе, — сказав тихо старець, — а тоді знайти дорогу до спасіння. Пізнати Бога — це взяти в душу страх Господній, а пізнавати діла Господні — це у гординю ввійти.

Оце і є Дракон?

Кажу ж тобі, не знаю, брате милий. А згрішити боюся. Тому й не суджу. Все міряється мірою вічного. А суд на усіх прийде… Не від нас, а на нас.

Подивився мудрими й теплими очима, а тоді знову поклав мені руку на лоба.

Спочинь, брате милий, і відтерпни душею. Боюся, що неспокій великий тебе посів, а це недобре. Але вір у милість Божу і на неї покладайся.

Устав, важко зводячись із стільця, а тоді перехрестив мене й подибав старечими кволими ногами з моєї келії. Я ж задоволений із нашої розмови не був. Надто обережний цей старець, але заспокоїти мене бажав. Більше того, він, як і всі, зрозумів я, хотів відвернути мене з моєї мандрівки, але прямо про це не сказав, упокорився-бо душею і думав уже про вічність, як про свій Храм, що його хотів відбудувати в небі; я ж був молодий і повний сили і думав не так про вічність, як про Храм, котрого хотів збудувати на землі, адже Храм той був — моя душа.

Розділ XV

Це не порожня похвальба: Храм — моя душа. У цьому писанні небагато про нього писав, але це не значить, що забував про нього чи що його образ не супроводжував мене щохвилини, вдень і вночі, у снах і наяву, — він наче плив разом зі мною, за мною, поставав ув очах, коли долав важку дорогу, бовваніючи попереду, а часом відчував, що він починає жити і в мені самому. Ні, не був він тією особою в розрідженій плоті, про яку не раз згадував, існували вони незалежно одне від одного — ці дві уявні іпостасі, але що таке Храм у душі чи Храм ув очах, я знав і розумів ясно, а що таке ота особа, міг лише здогадуватися; про Храм думав повсякчас, а про особу в розрідженій плоті думати мені не хотілося — можливо, то образ кволості моєї. Через те Храм і та особа були якості різноякі, може, навіть одна одній суперечні.

Уже казав, що наш храм було збудовано за радою православних християн, власне, селян, коли на дереві з’явився образ Пречистої Богородиці в хресному знаці. Потім його спалили татари, напавши на землю нашу, було то в 1242 році. А коли храм палав, то люди бачили в огнистих поломенях той-таки образ, і на тому-таки місці від православних мужів був він побудований заново. І великими чудами уславив Ісус Христос той храм матері своєї. Князі наші достатніми потребами його наділяли, і стояв він довгі віки, і за князівства Великого Литовського, і за держави королівства Польського, коли князівства розділилися на воєводства та повіти. Різні владці були в землі нашій, і поступово в Польському королівстві храм наш почав до упадку хилитися;

прийшов тепер конечний час його відбудувати — це розуміли не тільки ми, ігумен Іларіон та я, але й митрополит, його милість, київський Петро Могила; через це й рушив я у цю тяжку дорогу, тому й долав усі ці труднощі, і незгоди, й перегони, а вони надалі, очевидно, будуть ще більші, бо, кажу, він, мій Храм, разом із чудотворним образом Богородиці не сходив мені з визору.

Ось і тепер я його бачу, лежачи на вбогому ложі на горі в Човському монастирі, приплющившись. І виростає він у моїх безсонних очах, і починає сяяти оновленими банями на синьому тлі неба ясним золотом, і хрести його палають вічним вогнем, і стіни його бачаться мені білосяйні із голубим ліпленням: міцносталий, оновлений, свіжо тинькований, молодий у своєму пориві до неба й вічності, тішить очі мої й уяву. Що супроти цієї мрії мої ваготи й тяготи — малі вони й нікчемні. Звісно, легко сказати, як це прорік ігумен човський, що треба самим будувати чи відбудовувати той Храм і не сподіватися, що хтось його збудує, але важко те вчинити в бідному краї, розруйнованому війнами й невчасами, коли люди хліба насущного не мають, тим більше сили й кошту, аби спорудити свого Храма. Легко сказати, але нелегко здійснити. Отож і загорівся цією пристрастю, й погнав у сніги й морози, на шляхи, дороги й путівці, через річки, болота, ліси та гори, хоч, може, й справді розумніше було б повернутися додому і таких великих думок у серці й розумі не плекати, а погасити їх, як свічу, і заспокоїтися у мудрій бездіяльності, яка нікому не шкодить, але з якою й Храму не збудуєш. Отож я лежав на твердому, вбогому ложі, дивлячись на образ мрії моєї, і хотілося мені плакати від краси, яку бачив, і від відчуття нездійсненності власної мрії, адже мав рацію ігумен човський, що той Храм потрібний лише нам, отже, нам його й будувати.

І тут побачив, як з чотирьох кутків келії виступили тіні чотирьох мужів у валечних, залізних риштунках, і зійшлися вони посеред мешкання мойого й подали собі руки, а відтак почали зливатися в одну, знайому мені істоту в розрідженій плоті, і та особа повернула до мене голову-череп і блиснула залізними зубами; зрештою, й череп у неї був залізний, а очниці порожні, а ніс провалений, і засміялася, широко розводячи

щелепи, і той сміх прогримів, ніби грім, а з порожніх очниць сипнуло снопами іскор, і ті снопи впали на мого вималюваного в уяві Храма, і він, хоч і був з каменю, бляхи та заліза, раптом запалав у моєму визорі, але не урочистим сяйвом свого єства, а вогнем пожираючим, що вже раз пожер був його. І мій Храм палав, наче був складений з колод чи хмизу чи був склеєний із паперу, і я закричав безгучно й відчайно, адже будував його в уяві своїй таким міцним, а такий виявився він вогнезаймистий. І величезні язики пломеню лизали небо, опадали, натомість вихоплювалися язики нові, і між тих палахкітних сувоїв-язиків ридала в пієті, здіймаючи вгору руки, свята Пречиста Мати наша, лямeнтуючи до того, котрий голий, виснажений, худий, саме костомашшя, із пов’язкою на клубах, ішов під гору босими ногами по снігу, лишаючи чітко відбиті червоні з крові сліди, і величезний хрест чавив йому плечі, а кривавий піт стікав по ланітах і по лобі, висіюючись, як роса, і сяючи різнобарвно, як та ж таки роса. В очах у цього була мука, а на вустах — добрий, мирний усміх. "О Боже! — застогнав я уві сні чи видиві, — просвіти убогий мозок мій, дай моїй глупоті мудрість!"

Прокинувся весь упрілий, дрібно тремтячи тілом, але не від холоду, а скоріше від хвороби, яка запалила мене. Але ні, таки від холоду, бо в келії було нестерпно зимно. Натяг на себе коца, поверх якого була кинута моя свита; сховався з головою і зібрав волю, щоб погасити той зрадливий трем, бо не міг збагнути: чи то неспокій, чи холод, чи хвороба.

Тоді знову виступили із чотирьох темних кутків чотири тіні у залізних риштунках, і зійшлися посеред мойого мешкання, і подали собі руки, а відтак почали зливатися в одну особу в розрідженій плоті, і в тієї особи виросла із руки, як змія, пліть, і тією пліттю він почав стьобати того, котрий голий, виснажений, худий, саме костомашшя, з пов’язкою на клубах, ішов на гору босими ногами по снігу, і величезний хрест чавив йому спину й плечі, пліть падала на костомашне, худе тіло, а била мене, і я звивався на ложі, виючи від жахких опіків, бо мені здавалося, що не пліть мене б’є, а опікає котрийсь язик вогню із запаленого Храму, язик вогню, в якому ридала в пієті, здіймаючи руки, свята Пречиста Мати

наша; і я в’юнився й сипів од болю, а та особа в розрідженій плоті сичала мені:

Відречись!

Але я не міг відректися, бо язик у моєму роті згорів, я не міг покаянно звести рук, бо й вони спопеліли, адже кожен удар пліттю спалював у тілі моєму якесь вудо, а, окрім того, на місці серця я тримав замкнуту золоту скриньку, в якій схована була викута із сутого золота й оздоблена коштовним камінням подоба мого Храму, і скринька та й подоба Храму залишилися неопалимі, а раз так, залишався неопалимий і я сам, бо впертий і заклятий, бо, ставши на початку дороги, ніколи не звертаю із неї і не повертаюся назад, бо я із тих воїнів, котрі гинуть, але не відступають, хоч відступити, може, було б розумніше й доцільніше. І та особа в розрідженій плоті чудово те знала й бачила, отож перестала мене бити й налити і засміялася, широко розводячи залізні щелепи:

Хай буде так! — сказала вона. — Візьму тебе інакше. Візьму тебе, нечестивцю, Драконом.

Похитала черепом-головою, і з порожніх очей висипалися іскри, а залізні зуби клямкнули і стулилися. Тоді запав я у непам’ять остаточно, знетямився чи твердо заснув.

Розділ XVI

Я таки захворів і змушений був пролежати в Човському монастирі з тиждень. Ігумен часто приходив до мене і вів легкі бесіди, в яких ми не торкалися питань болючих та важких для зрозуміння, ченці поїли мене відварами трав із медом; заходив до мене й Онисим, а що був маломовний, то здебільшого сидів біля мене, лише інколи зітхаючи. І тільки раз мені сказав:

То, може, ваша милосте, хвороба — знак, що треба нам повертатися? Куди тобі хворому в зимову дорогу рипатися?

А я таки рипнусь, — мовив невдоволено. — Коли будемо такі, що від найменшої застуди послушання своє занедбуватимемо, яка нам ціна?

Онисим зітхнув і понурився, але нічого не сказав, добре-бо знав, що я людина тверда і затята, а рішень своїх легко не змінюю. Про свій сон-видіння я намагався не згадувати, бо вважав його химороддям хвороби — це річ самозрозуміла. Отож, коли видужав, ми сердечно розпрощалися із гостинною братією і приїхали на нічліг до села, що звалося Велика Зноба. Слово "зноба" значить "дрижаки", очевидно, й недаремно, бо й тут, у господі, коли ми всі спали, я раптом прокинувся — уві сні щось за мною гналося, якісь сірі тіні, котрі шастали й шукали за мною, заходили у повітку, проштрикували списами солому й сіно, бігали подвір’ям, зазираючи в усі кутки, ніби у піжмурки гралися, а я німо розлився над ними, шукачами, і мовчки все спостерігав.

— Він, напевне, десь тут! — сказала одна тінь, ніби стражник.

— Десь він тут є, він тут! — сказав другий.

— Зараз знайдемо, — відказав той, ніби стражник.

— Швидше, бо його милість сердиться — заповільно шукаєте!

Це все, здається, примарилося мені вві сні, але коли прокинувся, то почув, що в дворі й справді є якісь люди, щось шамотіло, притлумлено стукало, і долинали голоси. Обійняв мене острах, я лежав ні живий ні мертвий, бо те, що бачив уві сні, і те, що чув, прокинувшись, напрочуд поєдналося. У дворі все затихло, коли почало сіріти на день, тут я розбудив тихо господаря і сказав, нічого ні про сон, ні про отой гук у дворі не звідомляючи, що нам треба зарано виїхати, отож просив, щоб вивів нас на новгородську дорогу. Господар бурмотів: мало того, що

пустив нас на нічліг, а гості ще й виспатися йому не дають, однак устав, тяжко позіхаючи й чухаючись, одягся, виїхав з нами, осідлавши коня, за село і вказав дорогу коротким порухом руки, а сам завернув коня і пропав у сірому сутінку.

Онисим запитав про причину такого раннього виїзду; я йому все щиросердно оповів.

— Е-е, ваша милосте, — мовив Онисим, — це у тебе ще хвороба не пройшла, через це й замерещилося.

— Береженого Бог береже, — сказав я, в глибині душі визнаючи йому рацію, а собі наказавши тримати себе в твердій свідомості, бо, чого доброго, так можна і глузду позбутися.

Ми поїхали на якусь пущу, де дорога раптом пропала, завіяна снігом, та й темно ще було, і подалися навмання. Я ж, щоб самому зібратися на дусі і підтримати цілком замороченого Онисима, не знаючи, куди їду і де, почав співати акафістову пісню Пречистій Богородиці "Воєводі возбранній побідительну", приспівуючи після кожного вірша: "Алілуя, алілуя". Якось дивно самотньо звучав у тій пущі мій голос, а в глибині лісу щось стрепенулося й завило, може, й вовк, десь обізвалося здаля друге виття, і здалося мені, що й вони заспівали ту ж таки акафістову пісню, і занепокоєння почало з мене трохи спадати, бо коли й вовки починають славити Богородицю, вони на нас напевне не нападуть. Заколисаний їздою, я задрімав, бо таки не виспався, а прокинувшись, раптом побачив на небі велику червону хмару, осяяну сонцем, що сходило, і та хмара чудовно засвітилася й заграла всіма можливими барвами, але червоного в ній було найбільше. Цілком струснув сон з очей і побачив, що Онисим сидить на передку, низько схилившись, але не випускаючи віжок із рук, і почув його похропування. Простяг руку, щоб розбудити послушника, але раптом завмер з простягнутою рукою. Бо там, на сході, раптом розкололося небо, і з тієї розколини бризнули повісьма променів, які обілляли землю й пущу, по якій ми їхали, — якесь голе безконечне поле, де тільки по краях був ліс, ніби гребені чи фортечні стіни, а в тому місці,

де з’явилося світове світило, лісу не було, й розсипане проміння утворило ясний, тріпотливий серпанок, неначе накинулась на світ золота сіть, і в тому світлі на нашому коні витворилася постать вельми красного молодця в мантії, сидів він обличчям до нас, а спиною до дороги, перекинувши ноги на бік, як їздять білі голови. Він усміхнувся до мене, підморгнув і сказав:

— Я Неємія, диякон, співмешканець ваш куп’ятицький, чи пізнав?

Я хитнув головою, хоч він трохи не був подібний до того Неємії, якого знав, що був намальований на образі, який стоїть у нашому храмі.

— Слухайся голосу, — сказав Неємія, — і він тебе проведе.

Тоді я зирнув на сонце і побачив там, у ньому, золотий

Храм, на якого ніби було накладено хреста, а в хресті просвітився образ Пречистої Богородиці із дитям, на кшталт Куп’ятицького, витворений і огорнений сонячним промінням. Був уражений і захоплений, і радісно на все те зорив, і торкнув Онисима, мого послушника, щоб і він те побачив.

Онисим стрепенувся зі сну, побачив, що кінь ледве плететься, вйокнув, крикнув, ударив коня, той схарапудився й помчав, сани смикнулися, і той образ на небі став невидимий, так само й диякон Неємія, тільки у вухах моїх стояв його сміх, і я невідь-чому подумав, що той сміх нагадує сміх особи в розрідженій плоті, а ще мені здалося, що перед тим, як зникнути, Пречиста Богородиця простягла в мій бік руку і чи поблагословила мене, чи хотіла зупинити — того добре не розібрав. А ще здалося, правда, й того до ладу не примітив, що Неємія перед тим, як зникнути, змахнув чи пліттю, чи чимось схожим на пліть, якою мене била особа в розрідженій плоті, а не розібрав того тому, що кидав раз оком на небо, де сходило сонце, а раз на диякона Неємію. Чи не тому Онисимові про бачене не розповів нічого, а Онисим усе вйокав та кричав і бив коня, і

сани наші вже не їхали, а летіли, ніби й кінь, і Онисим чогось перелякалися.

— Отямся! — закричав я. — Чого так женеш?

Онисим отямився, струснув головою і перестав поганяти, а кінь, заіржавши голосно й лунко, перейшов на рись, а тоді пішов у звичайному русі, але на його іржання із глибини простору відгукнулося іржання інше, яке повторилося, потроїлося і розлетілося пущею лунами.

Відтак, ми наблизилися до прикордонного села, не відаю його назви, було це ще задовго перед полуднем, і на дорозі побачив я загін сторожі новгородського воєводи — то був осадчий того села з людьми. Ми зупинилися, я зійшов із саней і побачив, що осадчий і його люди на мене й не дивляться, а сидять на конях, познімавши шапки, і втупилися кудись у глибину снігів.

— Що там таке? — спитав я, привітавшись.

— Дивись, отче, — сказав осадчий. — Що то за пані і де їде з таким немалим оршаком[27]?

Подивився й собі в глибину снігів, осяяних сонцем, і мені здалося, що й справді через поле їде немалий оршак, який супроводжує золоту карету, запряжену білими кіньми, але дивне було не те: й карета, й пані, яка виглядала у вікно, і весь її оршак, люди й коні, були в розрідженій плоті, ніби виткані із серпанку чи туману, і йшли вони через поле, засипане снігом, без гуку й голосу, без іржання коней, а ніби над тим полем безгучно пролітали.

— Бачив, отче? — спитав осадчий. — Що воно?

— Але, але! — сказав я невиразно й пішов до саней.

Він же, осадчий той, був гак вражений баченим, що й не спитав, хто я, й куди їду, і які маю папери, хоч і був стражником; я ж торкнув Онисима в спину, й ми подалися просто на прикордонне село, і він не зупинив нас покриком, а коли так, то чому мали б ми зупинятися, адже я знав, що це задля мене послано йому видіння, тобто щоб він мене на кордоні не зупинив.

Коли ж ми в’їхали в село, то із хат, як мишва, посипалися люди, і всі вони, велика тлуща, ставали біля хвірток і тинів і дивилися на нас, ніби ми були самі якимось привиддям, виднілися серед тих людей і стражники, і посполиті, але ніхто нас не зупиняв, не окликнув, а тільки всі дивилися, мов заворожені, розширеними, зчудованими очима, а коли ми проїжджали котрийсь двір, то люди з нього виходили на вулицю й кидалися за нами бігти, але не прудко, а начебто неохоче й замлоєно, і зовсім без галасу; до них приєднувалися люди з інших дворів, а з Онисимом щось знову сталося, як і тоді вранці, він вйокав, і кричав, і тільки його крик було чутно, і бив коня, той же мчав, а сани летіли, ніби кінь і Онисим чогось перелякалися.

Я озирнувся й побачив, що тлум людей біжить за нами з розтуленими ротами, але крику не було чутно, вони махали руками, але коня догнати не були в силі, а що дивніше було, що люди з тих домів, які були попереду нас, не вискакували, аби перепинити, а тільки дивилися, а вискакували лишень тоді, коли ми їх проїжджали. І мені стало радісно й солодко, а водночас і неспокій до мене повертався, бо що це воно діється в цьому світі?

Ми виїхали із села й побачили храм у кінці поселення в полі, і я вразився із того храму, бо він був увіч такий, як і храм наш, Куп’ятицький, і це був храм, який хилився до упадку, бо мав стару перегнилу покрівлю і схиленого хреста, а подекуди вибиті шиби, а подекуди зігниле дерево; мені навіть захотілося зупинитися і не переїжджати кордону з

Драконовим царством, але кінь наш мчався неспинно, а Онисим ніби знавіснів, кричав, і бив його, і вйокав, і я знеможено ліг у сани, бо

здалося мені, що ми з конем і саньми аж так швидко їдемо, що ось-ось відірвемося від землі й полетимо в небо, у безвість, щоб звідтіля ніколи не повернутися. І обійняло мене якесь дивне почуття, що не міг я й пальцем кивнути, ані крикнути, ні зупинити цього льоту. А ще мені здалося, що на коні нашому сидить, але вже не як білі голови сидять, а охляп, спиною до нас, той-таки диякон Неємія, але цілком у розрідженій плоті, і саме він шалено поганяє коня, б’ючи його п’ятами чобіт із залізними острогами, які ранять боки коневі, аж ті кривавляться. А з-під мантії в Неємії висовується довгий, ніби пліть чи змія, хвіст і так само лущить коня, шалено його підганяючи. Я хотів перехреститися, але не міг, бо сидів, чи, власне, лежав цілком одерев’янілий. Сонце раптом зникло, і мені в вічі вдарив крижаний вітер — дихала на мене важким холодним сопухом земля, в яку я в’їжджав, яка так дивно звалася, і я піддавався під її крижану владу. Отож залишалося одне: заплющити очі й чекати, чим це все закінчиться. Тіло оповила млість, а кров бурхала в голову, ніби бажаючи розірвати її. Я подумки молився, посилаючи своїй захисниці безгучного поклика:

Покрий мене, матінко, і вбережи в цьому льоті! Не для себе це чиню, а для відбудови Храму. Твого, мого, нашого — і всіх нас!

Мені почала хльоскати в обличчя снігова пороша, а за мить ми сховались у сніговому вихорі, котрий закрутив нас ще більше і ще сильніше поніс. Ще озирнувся й побачив, що той храм, на краю села, ніби біжить, похитуючись і підскакуючи, вслід за нами.

Розділ XVII

Можна було сподіватися всього, але в найближчому селі, що було в царстві Дракона, з нами нічого страшного не сталося. І люди не були там з песячими головами, люди як люди — прийняли нас ласкаво, тільки вельми дивувалися, як удалося нам проминути сторожу. Говорили вони десь так, як говорять у Білій Русі, — литвинською мовою. Я мовчки вийняв із торби чудотворного паперового образа Богородиці Куп’ятицької і показав його людям, що згрудилися навколо наших саней.

— Ось хто, люди, допоміг нам перейти сторожу.

Люди хрестилися, побожно дивлячись на мою захисницю, а одна невіста з-поміж поспільства, жінка немолода і статечна, впала коліньми у сніг і, просяггши руки до паперового образу, гукнула якимсь верескучим голосом:

— Заправди, заправди, Богородица за ними їде, і што за див, же страж минули!

І поповзла на колінах до мене, я ж їй урочисто подарував паперового образа, а вона з великим упоєнням його поцілувала. Інші знову почали хреститися і загули, що тут без волі Божої не обійшлося. Я благословив цих людей, на радощах роздарувавши ще кілька паперових образів, і люди почали лізти до мене за подарунком, простягаючи руки, але я крикнув Онисиму, той ударив коня, і ми вирвались із юрми, а за собою я почув вискучий голос тієї поважної невісти, яка невідь-що нам услід горлала. Кінь пішов звичайною ступою, і я зміг розтерпнути, розслабившись.

— А що, Онисиме, — сказав не без торжества. — У царство Дракона в'їхали, і ніхто нас поки що не з'їв!

— Не поспішайте радіти, ваша милосте! — буркнув Онисим. — Невідомо, як далі буде. Може, люди про цю землю трохи і брешуть, але не думаю, щоб брехали всі.

Це було сказано розумно й розважно, і я згодився. Зрештою, навіть у тому першому селі, що ми проїжджали, я помітив ув очах людей хворобливий блиск, а ота на позір поважна жінка мала голос вискучо-несамовитий і вела себе запаморочно. Але ні, не мав я упередження до цієї землі, інакше сюди б не їхав. Однак не признати Онисимовим словам рації не міг також, і холодна хвиля обвіяла мені груди.

А навколо розлягалися сніги. Над ними висіло низьке небо, і від того сніги були начебто мертві, безконечно-однотонні. Подекуди випиналися гайки, в глибині проглядала гребінка лісу, і ліс, і гайки були вщерть засипані снігом, через що здавалися крижаними горами. Віяло нам у вічі колючим морозом, і той мороз раптом пробрав мене, ніби зноб. Я ковтнув із поставця горілиці, дав ковтнути й Онисимові, в цей час ми помітили на дорозі білу постать, яка повільно брела між снігового безлюддя. Швидко її наздогнали, чоловік і справді був весь білий: у білім одінні, у білій пухнатій шапці, здається, із зимового зайця, з білою бородою, бровами, навіть очі в нього були білі, принаймні одне — із більмом, а зіниця другого — ніби розводнена синька. Я спитав дорогу до найближчого міста, виявилося, що їдемо правильно. Говорячи, чоловік дивився на нас сумирно, але мені здалося, якийсь особливий дух од нього повівав, тож запропонував підвезти його.

— Ні, — мовив подорожній. — Моя дорога повільна, а ваша скора. Відаю, що задля ялмужни їдете, будете їхати безпечно поки що, але чи справите своє діло, не відаю.

— Чому б мали його не справити? — спитав я.

Чоловік помовчав, а тоді знову зирнув єдиним зрячим, барви розводненої синьки, оком.

— Коли б сказав, — мовив він, — то могли б мені не повірити. Або ж, не доведи Господи, мали б до мене пеню, що сказав неподобне в дорогу. Хай кожен пізнає своє при своїй правді і своєму гріху, бо в кожного дорога своя. У мене от — піша, а у вас — санна.

І він одвернувся від нас і пішов неквапно дорогою, але слова його мене вразили, і я подумав, що хоча начебто нічого особливого при в’їзді у царство Дракона не трапилося, але воно відразу ж повіяло на нас своїми таємницями. А ще я подумав, що той білий чоловік, якого ми перестріли, був таки не простий.

Без пригод ми дістались у місто, де промешкали в гостинному дворі три дні, бо хотіли забезпечитися від місцевої влади. Місто було заповнене запорозькими козаками, яких тут після лядського погрому тинялося безліч — сюди вони повтікали. їздили вулицями загонами, через що здавалося, що ми не в царстві Дракона, а таки в себе. Зайшов до нас і один із козацьких старшин — оповів про повстання Павлюка. Спершу запорожці рушили на Київщину і в Корсуні оволоділи гарматами реєстрового війська, а гетьмана реєстровиків та декого із старшини скарали на смерть, звався той гетьман Коновим. Піднялося і Лівобережжя, оповів козак, повстанці з успіхом брали міста і нищили замки, де були лядські залоги. На поміч запорожцям прийшли донці, але 16 грудня біля Кумейок козаків було розгромлено. Біля Боровиці частина війська скапітулювала, оповів старшина, Павлюка захопили в полон і відіслали до Варшави — звідтіля йому вже не повернутися. Частина повсталих відійшла на слободи, а частина сюди, в порубіжжя царства Дракона, — йшли, куди ближче. Їх тут прийняли тимчасово, але довго залишатися годі, їм радять поселятися на слободах, але вони чекають, поки зійде сніг, — є надія на продовження повстання; принаймні прислав уже до них універсала Яків Остряниця, закликаючи до продовження чину. Всі на той чин погоджуються, і тільки дехто вирішив оселитися на слободах.

Старшина мав зморене обличчя й погаслі очі, оповідав про козацькі бої сумирно, без піднесення, очевидно, в успіх повстання вже не вірив. А ще він оповів, що вони, козаки, намагаються не ходити й не їздити поодинці, бо люди в царстві Дракона підступні й хитрі, в них і цінять так: хто може обдурити, той у них і розумний; назверх вони ніби чемні, навіть приязні по-особливому, а коли хтось від гурту відіб’ється, того хапають, і невідомо, де такий дівається; здається, їх, як полон, продають у неволю, а неволя тут гірша татарської й турецької, бо коли з татарської чи турецької хтось тікає чи відкуплюється, то тут неволя безвиглядна, і ніхто з неї ані втекти, ані відкупитися не може.

— Ви б, панотче, — сказав старшина, — також самі б не ходили зі своїм товаришем і не їздили б, можуть і вас схопити, обдерти із вашої святої одежі, і навіки в неволі пропадете.

— Невже може таке бути? — спитав я із зачудуванням.

— Не тільки може, а не раз було, уже не один із наших пропав, щодня рахуємо людей, а коли хто пропадає, розшуковуємо, але дивно якось вони пропадають: без гуку, без бою — безслідно. Отак ніби під воду чоловік іде або ще гірше. Під воду чоловік пішовши — потім випливає, а тут щезає безслідно і безвидно.

— А ти сам, — спитав я, — повернешся з травою[28] на Україну чи на слободи підеш?

— Звісно, піду на Україну, — твердо сказав старшина. — Може, таки виб’ємося з лядських рук і свою Річ Посполиту поставимо. Але не маємо єдності ми. Коли б кожен продав одежу, як сказано в євангеліста Луки, і купив собі меча, то не смутилися б. Такий, отче, надходить час, що або печаль матимемо, або меча треба брати до рук. Я ж із тих, хто вибрав меча, хоч знаю й таку науку: хто мечем убиває, сам мусить бути убитий мечем.

— Так в Об’явленні Івана Богослова сказано, — мовив я. — Бачу, ваша милість, знаєш Святе Письмо.

— Атож! — мовив козак. — Хіба ж я не християнин?

І він замовк і поринув у глибоку задуму. Мені ж здалося, що й цей непростий козак, як і я, як і багато одуховлених, мріє про свій Храм, задля того і взяв до рук меча.

Він ніби підслухав мою думку, тому й сказав:

— Меча взяти мені в руки не страшно. Але одне напевне знаю: самотужки не здолати нам ляха.

— Отже, треба покликати когось у поміч, — мовив я.

— Кого? — гостро спитав старшина. — Татар, що плюндрують нашу землю, чи драконівську силу, престола якій і владу велику дав змій?

А може, Бог? — спитав я.

Козак подивився на мене важким, змореним поглядом.

— Таке не ти один кажеш, а багато хто з наших. Але неможлива це річ, отче. Побувавши тут, я зрозумів: Бог в образі змія на землю не приходить.

Розділ XVIII

Хоч ми і зголосилися до місцевого розряду по приїзді, але тільки коли минуло три дні, прийшов до нас голова Микита Федорович, як він назвався, із іншими розрядцями. Навіть не сідав у нашому помешканні, хоч я припрошував його вгоститися горілицею, але, стоячи, спитав, для якої потреби ми прибули.

Я розповів.

— Листи до царської величності маєте? — спитав голова. — Коли маєте, від кого?

Листів до царя ми не мали, а тільки листи, що погоджували нашу місію.

— Збирати ялмужну може в нас дозволити лише цар, — сказав голова, — ми тут влади на те не маємо. А без листів до царя вас до нього ніхто не пропустить, бо для цього треба дістатися принаймні до столиці.

— Як же нам дійти до столиці? — спитав я.

Голова зчудовано видивився на мене, ніби я був нерозумна дитина і не розумів таких звичайних речей.

— Неможлива річ, щоб дійшли ви до столиці, — жорстко сказав голова.

Тоді я вийняв образа чудотворної Пречистої, друкованого на папері, розповів про голос і волю Божу, через що я й подався в їхню землю, і мовив:

— Згідно волі Божої й за волею образу того іду, його вам і дарую, друкованого на папері.

Голова уважно обдивився образа й передав його розрядцям. Ті також пильно його обдивилися. Дивно, але це на них уплинуло.

— Коли веде вас Божа воля, — сказав голова, — воля наша перед нею значення не має. Але супровідного листа дати не можемо, бо ніхто вам такого не дав. Пишіть до воєводи, бо не в силі нашій розрішати такі діла.

Сказавши це, розвернувся і вийшов, а за ним і розрядці. Образа Пречистої вони забрали.

Я написав листа воєводі, але не врахував малої речі, що тут воєводи тимчасово не було, а тільки намісник його. Коли ж пішов до нього, вклонився, і назвав воєводою, і просив ласки, як у воєводи, він несподівано розгнівався, розкричався, що він не воєвода, а тільки

намісник, що я, ідучи до нього на поклон, мусив би це знати і що я, мовляв, насмішки із нього чиню.

— Низько перепрошую, пане воєводо, — сказав я. — Не відав, грішний!

А що знову назвав його воєводою, а не намісником, якось так криво язик мій повернувся, він побагровів, ніби збирався луснути на моїх очах, і закричав, щоб я забирався з-перед його очей. Тут з’явилося двоє слуг, схопили мене за руки й потягли з покою геть, а в дверях мене зупинили, ті двері відчинили і раптом дали мені обоє одночасно сильного копняка, і я, ніби птах, вилетів у двері, проїхав на руках по дерев’яному ґанку, а тоді полетів зі сходів, а скотившись, підхопився на ноги і дав драпача, щоб не трапилося чого гіршого, а прибігши в гостинний двір, наказав Онисиму зразу-таки запрягати, і ми спішно виїхали з цього міста, де людей гостинними аж ніяк не назвеш, добре хоч те, що ми вирвалися з нього неушкоджені, коли зважити на те, що розповів козацький старшина. Поїхали ми на дорогу, що вела до столиці цієї землі, але на виїзді нас зупинили вершники (побачивши їх здаля, я злякався: чи не здеруть вони з нас святу одежу і не продадуть у полон), але виявилося, що це ті ж таки слуги намісника, вони сказали, що нам треба повертати додому, отже, їхати на той шлях, звідкіля з’явилися, і відпровадили нас туди, порадивши загрозливо, щоб ми не сміли повертатися, а для острашки влупили по нас і по коню карбачем, досить, признаюся, дошкульно.

Ми чимдуж подалися звідтіля геть, але в діброві, вже по заході сонця, раптом на діброву ту й на нас лягла велика хмара, що наче спустилась із неба, і послушник перелякано заволав:

Що воно таке, для Бога?!

Ми зупинили коней, і нас ніби тьма огорнула — позавмирали, не маючи змоги поворушитися, бо й справді дивні речі з нами відбувалися.

Довкола витиналися дерева, і ті дерева раптом перетворились у схожі на людські постаті в розрідженій плоті, і ті сірі постаті обступили нас зусібіч, як ота юрба посполитих у першому драконському селі, і німо нас розглядали, немов небачених звірів, аж тут почувся якийсь шум чи гук, і постаті в розрідженій плоті покірно розступилися; я ж побачив, що до нас іде грубша та вища істота в розрідженій плоті, і була вона, як і всі інші, без голови, а тільки саме тіло.

— Він тут? — спитала істота.

— Тут, тут, — зашуміли сірі постаті.

— Тоді слухай мого голосу, — сказала вища істота. — Ти додому не повернешся, а підеш до царя. Коли ж прийдеш до царя, скажеш йому, що вже прийшла пора звитяжити йому і розширяти своє царство, а він це любить. І що розширить своє царство на Білу Русь, Чорну Русь і Малу Русь, себто Україну. І скажи, що таке тобі оповів образ Пресвятої Богородиці, — сказала істота, — що в хресті, Куп’ятицький. І хай візьме того образа на свої знамена, тоді всі йому, скажи, піддадуться, бо думатимуть, що вони, ті Русі, одновірні із ним, і спротиву йому не чинитимуть.

— Але мені того не оповідав образ Пречистої, — пробелькотів я.

— Байдуже, — мовила вища істота. — Навчаю, що треба казати, аби не загинути в царстві Дракона, а може, і ялмужну дістанеш.

— Хто ти? — спитав самими вустами я.

— Той, за чиїм голосом ідеш, — відповіла істота. — А ти ж знаєш, за чиїм голосом ідеш. Можеш називати той голос яким завгодно іменем, але так, щоб тобі вірили, а на дні серця тримай правду. Бреши, але істини не відкривай, бо не здобудеш нічого.

— Хіба ти не голос Пречистої? — спитав я наївно, адже зовсім не жіночий голос біля себе чув і тоді, в церкві, і в себе в келії, і дорогою.

Але мені відповіді не було дано, зрозуміло й чому: був то голос Неємії, молодого померлого диякона, і я справді мав би те знати.

Тоді хмара почала розтавати. Сірі тіні розступилися і знову стали звичайними деревами; хмара пішла вгору і розсіялася над верхівками, знову з’явилося небо, але довкола нас стояли сутінки. Кінь рушив сам собою; Онисим ніби прокинувся і вйокнув, ляснув батогом — сани рушили.

Що то було, Онисиме? — спитав кволо я.

— Мабуть, заморок, — мовив Онисим. — Це щось таке, ніби… не казати б цього вголос. Ох, ваша милосте, повертаймо ліпше додому. Щоб не втрапити нам у біду.

— Ти чув голос? — спитав все ще перестрашений я.

— По-моєму, то вовк вив, — сказав Онисим. — А може, звірина якась, бо ніби інакше, як вовк.

— Може, й звірина, — згодився я, бо не хотів удаватися із Онисимом у більшу розмову. Він тієї розмови зі мною не чув, значить, йому не дано чути, а раз не дано, то й знати, про що мовилося, не потрібно. Але тривога не покидала, і я наказав Онисимові їхати швидше.

Ми вирвалися із цієї дивної діброви і знову опинились у полі, покритому глибокими снігами, і ті сніги були наче завмерле море. І я раптом уздрів звірину, що виходила із того завмерлого моря, з глибоких снігів, яка мала десять рогів і сім голів, а на рогах її було десять вінців, а на її головах написано богозневажні імена. А звірина, що я її бачив, була

подібна на рись, а ноги її — як ведмежі, а паща її — мов лев’яча. І довкола звірини стояли сірі тіні і вклонялися їй, говорячи:

— Хто до звірини подібний і хто воювати з нею може?

І їй дано провадити війну із святими та їх перемогти, узявши їх собі на службу. І їй дана слава, щоб підбити під себе безліч племен, і народів, і мов, і люду. І почали вклонятися їй, ідучи до неї довжелезними стрічками всі, хто їй хотіли поклонитися, що їхні імена не написано в книзі життя.

Я тремтів, як осиковий лист. Знав добре, що видіння, яке щойно постало перед моїми очима, записано в розділі тринадцятому Об’явлення святого Івана Богослова, але чому воно мені явилося? Може, я чогось не знаю, може, чогось не розумію? Може, та звірина — Дракон, в царство якого я в’їхав?

— Господи, — змолився я, ледь ворушачи вустами. — Дай мені силу не пропасти. Дай мені силу, бо я, здається, вже пропадати починаю.

Розділ XIX

Ми заблукали і довго гасали полями, переїжджали ліски, знову виривалися в поля, що тонули в глибоких снігах, і тільки пізно вночі приблукали до якогось сільця. Там упросилися на ніч до одного християнина, той нас до себе пустив, але попередив, що має вельми хворого сина, чи не буде це нам невдогодно?

— Покажи нам свого сина, — сказав владно я.

Господар узяв лампу, і ми зайшли у якусь комірчину; зрештою, вся хата була, як тут водиться, чорна; стояв немалий сопух там, де лежав важко хворий господаревий син. Я сів біля нього, і раптом мені прийшла до голови спасенна думка: з усього, що пережив у своїй мандрівці, не міг не сумніватися, яка сила мною кермує й веде у цій дивній дорозі. Отож

захотілося довідатися, чи не покинула мене сила добровідна — це було конче потрібно. Отож я проказав по думки:

— Владико людинолюбче, Ісусе Христе! Боже мій! Милостивий будь до мене, грішного: коли не покинув мене, яви свої таїни: все, що чув я чи бачив чуттями моїми, чи правдешнє? Чи випробовую тебе, сотворителя мого? Хочу тільки довідатися і від немочі своєї кажу тобі: чи є щодо мене воля твоя свята — хай пізнаю я, раб твій, через благодіяння твої — постав на ноги цього немощного чоловіка, а тим укріпи мене в дусі і дай пізнати, чи пішов я доброю дорогою?

— Вилікуй його, отче великий! — сказав господар. — Коли ти священик, помолися Богові про сина мого, щоб був він здоровий.

— Уже помолився, чоловіче, амінь! А вранці здійснимо службу!

Не встиг рано прокинутися до ладу, бо з дороги і від пригод, пережитих нами, був виморений, як знову зайшов господар, бухнувся коліньми на підлогу і ще раз попросив вилікувати йому сина.

Ми тоді із послушником належно приготували столика, і я відправив молебня, як навчає нас требник, а тоді ознаменував хворого образом Пречистої Богородиці, зображеним у хресті, паперовим Куп’ятицьким, який того року був уперше виданий київським друком. Хворий весь той час, і коли я підходив уночі, і тепер, коли правив службу, був у безпам’ятстві, а після знаменування раптом пробудився, розплющив очі, звівся на лікті і спитав хрипко:

— Звідки це прийшла надія моя, Богородиця, лікувати мене?

— Бачиш її? — спитав я.

— Воістину, — мовив хворий. — Але не знаю, звідки вона прийшла.

— Із Куп’ятич, — мовив я, — де вона славно і давно чудодіє. Вставай!

Він спершу сів на ложі, щасливо й радісно вибалушившись і всміхаючись, а тоді став на ноги і трохи захитався.

— Ось вона, твоя рятівниця! — сказав я, показуючи йому паперового образа Пречистої. — Іди до мене і візьми його собі!

І він пішов до мене, витягуючи руку, і страшний був при цьому: лице синє і саме костомашшя, очі хворо палали, волосся розпатлане, губи чорні й полускані, зуби потемнілі й розкришені — наступав, ніби мара, і я раптом відчув, як крижане омертвіння почало мене охоплювати, бо здалося (але ні, це зовсім несвітське!), що хворий був увіч схожий на диякона Неємію, того, який визвався мені в провідники ніби від імені Пречистої, а насправді казна, від чийого імені. Хворий протягував уже не одну, а дві розкарячені руки і невмолимо наступав на мене, наче хотів схопити за горло, але я твердо стояв, наставивши в його бік чудотворного паперового образа. Він схопив того образа, почав цілувати його і плакати, навіть поскиглювати тоненько.

— Покинь, Павлушо, покинь, не заводься! — закричав його батько, а Павлуша почав раптом пожирати папір, на якому був надрукований образ. Молов його чорними й розкришеними зубами, а тоді ковтав і вирячував очі, аж поки не з’їв усе. Я дивився на нього із жахом, бо й досі мені здавалося, що це Неємія був, а ніякий не Павлуша. Він же, Неємія чи Павлуша, хто його зна, проковтнув останнього шматка і сказав, солодко розпливаючись на обличчі вустами й очима:

— Все! Тепер я навіки буду здоровий. Вона ввійшла в мою плоть і мене вже тепер вбереже, — і поплескав себе по животі, одутлому й синьому, що проглядав через роздерті лахи.

— Не бузи! — крикнув господар, а господиня весь час стояла в кутку із круглими очима і круглим ротом, з круглим обличчям, круглим

кирпатим носом і роздутими круглими ніздерками — була ніби правцем бита, тільки ледь-ледь тремтіла в неї долішня губа.

— А тепер, батя, — сказав Павлуша, — дай мені пожрать вина!

Він підійшов до столу і сів за нього, обертаючи головою і ніби просвічуючи кожного з нас несамовитими очима.

— Не дам тобі вина! — скрикнув батько. — З вина ця хвороба на тебе й найшла!

Тоді сталося щось зовсім незбагненне. Господаревий син раптом звів заросле рідкою, ще молодою, порістю лице, розтулив чорного рота, якось дивно засклив очі, закотив їх під лоба, аж засвітилися самі більма, і завив, ніби пес чи вовк. Тоді з кутка, де стояла господиня, почувся розпачливий зойк:

— Кликуша! Кликуша! — заверещала жінка. — Павлушка кликушею став! Ай-яй-яй!

І вона так само, як син, звела вгору кругле лице, закотила очі, і з її круглого розтуленого рота вирвалося таке ж виття, тільки тонке й пронизливе. І коли це сталося, Павлуша скочив на ноги і, як був, босий, в самій сорочці та сподніх, кинувся, виючи, у двері, а за ним рвонулася, виючи, його мати, і ми також метнулися за ними слідом, а в дворі вже вив хазяйський пес, і йому почали вторити пси цілого цього сільця. Ми зупинилися на ґанку й бачили, як кликуша біг засніженою вулицею, вряди-годи зупиняючись і виючи, за ним бігла, так само виючи, його мати, а коли син зупинився, зупинялася й вона, і вони обоє стояли й вили. Почали розчинятись у хатах двері, і з них вискакували чоловіки, й жінки, і діти, ставали біля дверей, зводили вгору голови й починали вити; пес рвався з ланцюга, харчав, і так само рвалися з ланцюгів, вили, гавкали й підскакували вгору пси в інших обійстях. Кликуша все ще стояв з матір’ю серед вулиці і вив, але раптом його наче стьобнуло батогом, і він, не

перестаючи вити, побіг вулицею, за ним помчала мати його, і всі люди, вивалившись із дворів, пустилися бігти й собі, завиваючи. Кілька псів зірвалося з ланцюга і метнулися на вулицю й собі, решта вищали й борсалися, жалібно скавулячи. Юрба мчала заваленою снігом дорогою, і страшне спільне виття в унісон трусило замороженим повітрям. Попереду підстрибом нісся кликуша, за ним — мати його, ззаду — решта, і лише господар цього дому, де ми зупинилися, стояв біля нас із печальним обличчям та сльозливими очима і часто хрестився, але хрестився не так, як хрестимося ми, тільки двома пальцями. Юрба тим часом вирвалася із сільця й кинулася у завалене снігами поле, виття віддалялося все далі й далі — здавалося, ті люди потрапили в розбурхане крижане море й топляться там, і їх кидають білі хвилі, і метають ними й гойдають, а бігли всі в напрямку лісу.

— Біда, — сказав господар дому, де ми зупинилися. — Забув я тобі, отче великий, сказати: улічи синові моєму не тільки тіло, але й душу. Тіло ти улічив, а його понесла кликушечна душа! Біда, отче великий, ой біда!

— Запрягай! — наказав я Онисиму, який стояв, дивлячись на все це, ні живий ні мертвий.

— Як же це ви поїдете? — сполошився старий. — Скоро вони повернуться, і син мій буде спокійний. Тоді, може, й душу йому улічиш.

Але з мене було досить. Відчував, що тілом б’є трем і що мені хочеться й собі заплющити очі, звести голову до неба й завити, а тоді й побігти незвідь-куди, забитись у якусь звірину нору, затулити руками голову і нарешті заспокоїтись у гарячій молитві. Люди там, у полі, вже добігали до лісу, їхнє виття ще долинало сюди, але глухо. Відтак заспокоїлися пси, хіба хрипко гавкотіли; Онисим же, блідий, як стіна, вивів із стайні коня й тремтячими руками почав запрягати. Я пішов у хату, щоб забрати наші торби.

— Залишся, отче великий, прошу тебе, — заблагав господар, дивлячись на мене сльозливими очима.

— Пора нам, — сухо відказав я, закидаючи торби на плече.

Господар усунув мені якусь хлібину і поклав у долоню трохи грошей.

— Вибач нам, великий отче! — сказав господар. — Чим багаті, тим і раді.

— Якою дорогою їхати? — спитав я, коли знову вийшли на ґанка.

Юрба із поля вже зникла, очевидно, вбігла в ліс, а господар мовчки простяг руку і вказав, куди маємо їхати.

Очі його й досі сльозилися, рука тремтіла, а на обличчі лежала печаль.

Розділ XX

Але на цьому не закінчилися мої випробування, бо як тільки ми виїхали з того села, коли ж мій послушник Онисим зупинив раптом коня посеред поля і категорично спитав мене, куди тепер наша дорога?

— Куди вибралися, — сказав я. — Інакшого шляху не знаю, як тільки дістатися до царя, і він дозволить нам вибрати ялмужну чи сам її подасть.

— Завзявся, ваша милосте, — сказав, на повертаючись до мене, Онисим. — А як на мене, досить цього.

— Виконую своє послушання, — трохи жорстко сказав я, а треба було сказати це м’якше, — і наказую це й тобі чинити.

Тоді мій Онисим, мовчазний і суворий, і завжди слухняний, хіба лише коли-не-коли побуркоче, схлипнув нутряно і сказав:

— Вернімося додому, ваша милосте, бо тут згинемо.

— Бог оборонить, — мовив я.

Тоді він струснувся всім тілом і закричав:

— Для чого таку нужду терпимо і на небезпеку більшу вдаємося? Наперся ти бути в столиці царства Дракона, але не будеш, не будеш! Хіба не бачиш чи не чуєш, що не пускає нас сила Божа, а гонить сила нечиста? А я не хочу слухатися волі нечистої, не хочу!

І він раптом скочив із саней і пішов дорогою. Кінь рушив за ним слідом, а я проказав подумки молитву до Господа Бога та Пречистої Богородиці і сказав миролюбно:

— Зупинися, брате милий, побійся Бога, поговоримо!

Він став, обличчям до мене не повертався, але боком, дивлячись на засипані глибокими снігами поля.

— Чому думаєш, що не пускає нас сила Божа, а гонить нечиста? — спитав я.

— Через те, що чую щокроку дихання Драконове. Скрізь він є: і в цих дорогах, і в начальних людях, і в снігу, і в повітрі — отямся! Встеклими[29] скоро станемо і самі почнемо вити. Не Божа це земля, а Драконова, а це значить, що диявол тут вершить.

— Побійся Бога, Онисиме! — сказав я покірливо; зрештою, мушу признатися, що й до мене навідувалися такі думки, як про це свідчить

оця оповідь. — Немає нам діла до цієї землі, а тільки до Храму нашого, який уже валиться, чи ж не знаєш? А коли за рік-два не поставимо його, відбудувавши, напевне упаде. Україна минулого року в повстанні горіла, горітиме так само і в цей. Говорив мені про те старшина козацький у місті, сам, мабуть, чув. Край наш зубожів, ялмужна з нього вибрана на митрополита й далі вибиратиметься, люди в голоді, на Білій Русі так само — куди нам податися?

— У пащу Дракона, — сказав Онисим, недобре примруживши і усміхаючись, — уже був повернутий до мене лицем. — Один у нас шлях — у пащу Дракона! А я не хочу, не хочу!

Вигукнув відчайно останнє речення, знову відвернувся й пішов дорогою, а кінь потягся за ним слідом, дихаючи йому в карка.

— Може, й так, — покірливо мовив я. — Але хіба не відчув ти за нами волі Божої? Хіба не з Божого повеління пустилися ми в ці сніги? Коли ж так, чого боятися? Про Храм нам треба дбати, а не про Дракона. Хай Дракон тут собі живе й дихає, як ти кажеш, ми ж візьмемо ялмужну, й повернемося додому, і забудемо про нього й думати.

— А ті нечисті гроші потечуть за нами, як смола. І прилипне та смола до нас невідмивно. І буде то не смола, а мацаки Драконові, якими нас уловить. Біжи собі в пащу Дракона, а я вертаюся додому. Пішки дійду!

— Чому необачно чиниш, брате милий, — м’яко сказав я. — Бійся Бога! Хіба не знаєш, що коли з волі Божої йдемо, не страшні нам ніякі мацаки, бо в нас є велика оборона матінки нашої. Отямся!

— Я отямився, — сказав ідучи Онисим, — отямся і ти, ваша милосте. Пропademo тут ні за цапову душу, і грошей не привеземо на храм, і самі погинемо.

— Погинемо, коли на Бога перестанемо покладатися, — мовив я. — Адже при нас Пречиста Богородиця, яка пообіцяла нас боронити, і ангел, провідник наш, якого я своїми очима побачив у Неємії, дияконі померлому куп’ятицькому, що його парсуна в церкві нашій. А потім, коли переїжджали кордона, і по тому він не раз до мене озивався, і скеровував шлях наш, і підсилював мене, коли сумнівався, а сумнівався і я часто.

— А коли то не янгол, а нечистий у янголячій подобі? — спитав, зупинившись, Онисим, я побачив, що він уже трохи відтанув душею.

— Не богохульствуй, брате! Це нечистий язиком твоїм говорить. Не може лихий на добре діло штовхати, а тільки на погане. А ми лихих помислів не маємо, видить Бог, і на нього надія наша.

Це, здається, переконало Онисима, він глипнув на мене, а що побачив мене спокійного, усміхненого, а не гнівливого, схилив голову і сказав:

— Вибач, ваша милосте, мої слова нерозважні. Може, воно й так. А коли пропадемо в цьому царстві, що тоді?

— Не пропадемо, брате, не пропадемо! Сідай у сани й поїдемо. Покладися на мене й на захист матінки нашої й янгола нашого.

Онисим постояв якийсь час на дорозі, роззирнувся навкруги — лежала довкола біла пустеля. І холодно дихнула вона на нас, важкий і морозяний був той подих. І знову мені стало неспокійно. Але не від того подиху і не від пустелі, а від того, що я й сам усе більше сумнівався, може, навіть більше, як Онисим, а сумнів у людини народжується двоякий: один на спитування у доброносності, а другий: чи ж доброносність ота істинна? Один — чи віримо в істині, а другий — чи віримо в облуді? Не раз думав: чи, пішовши в царство Драконове, не граємось ми із нечистим, адже хто з ним в ігри входить, як правило, й

пропадає. Але мої сумніви не мали дійти до Онисима, він був людина душею простіша за мене.

— Не хочу, щоб ти пропадав разом зі мною, брате милий. Давай ще раз спробуємо. Коли не поведеться, відпущу тебе, а сам залишусь. Повернешся додому і не матимеш на собі гріха непослушання.

Це Онисима переконало до решти. Він уліз у сани і взяв до рук віжки.

— Куди їхати? — спитав.

— Не знаю, — відповів я. — Але вірю, що матінка-захисниця і янгол-охоронець нас проведуть. Рушай!

І ми рушили в білу, порожню, засипану снігами пустелю, і мені здалося, що попереду темніє ліс — не ліс, а щось схоже на розверсту пащеку, одна губа якої лягала на землю, а друга підпирала небо. І в середині тієї пащеки полихало чорне полум’я, а може, це сонце борсалося в полоні напівзамерзлих хмар? Відчув, щось обійняло мене ззаду, обхопило руками, затулило очі, як хлопець, що жартує, — здається, то була все та ж істота в розрідженій плоті, яка весь час мене супроводжує, тільки інколи зникаючи. А ще здалося, що почув я сміх, а відтак тихий пошепт:

— Отак і будь! Тримайся, я з тобою!

Розділ XXI

У наступному селі нас спробували полонити. Коли в’їжджали сюди, перестріли нас двоє, зупинили сани і почали розпитувати, хто ми такі.

Я розповів. Вони перезирнулися, а один із них кинув:

— Значить, черкаси! Це добре, — при тому примружив по-рисячому очі і загадково всміхнувся.

— А листи до царя маєте? — спитав другий, обходячи коня і поплескуючи його по спині.

Я сказав так, як є. Від цього вони незвідь-як зраділи, аж засміялися.

— Молодці, молодці! — сказав той, що оглядав коня. — Незаконно їдете?

Я відказав, що їдемо цілком законно, бо маємо листи, що з’являють нашу місію, і що ми в нашому становищі законників незаконними справами займатися не можемо, недаремно ченців звуть законниками. Спитав також, чи можемо ми в селі зупинитися, розуміючи: коли так розпитують, значить, мають до того підставу і є, очевидно, сільським начальством.

Один із них, що був у лисячій шапці, відказав м’якше, що зупинитися тут ми можемо, і показав на одну із чорних хат під великою сніговою шапкою, що лягла на даху. Ми туди й подалися: стояв немалий мороз, і в дорозі ми таки притомилися й померзли.

Господар хати, грубий і низький простолюдин, не зразу запросив нас у дім, а з ґанку почав нас випитувати: хто ми такі, куди їдемо і хто нас послав до нього? Ми описали тих двох, що нас перестріли, висловивши припущення, що то сільське начальство.

— Начальство над стаканом, — сказав, усміхаючись у широку бороду, господар (до речі, люди в цьому царстві не голяться, навіть не відають, що це можна робити, ми ж також були бородаті за нашим чином, через що нас часто приймали за своїх). При всьому тому, й у розмові з тими двома, і в перемовах із господарем, відчувалася певна напруга, яка завжди виникає, коли хтось до когось ставиться із підозрою. А всі вони

до нас так і поставилися. Нам було з того неприємно, і я сказав Онисимові, щоб коня він, на всяк випадок, не випрягав, а завів разом із саньми в клуню. Послушник мовчки кивнув, заїхав у клуню, яка була в цього господаря досить простора, але чомусь без худоби, і пробув там якийсь час, ніби пораючись при розпрязі, а насправді тільки привісив коневі торбу з вівсом.

Я зайшов із господарем у смердючу хату, але тут вони всі такі. Господиня, не зважаючи на мою присутність, крикливо почала розпитувати чоловіка, хто я такий, позираючи без найменшої приязні. Почувши, що я ієромонах, вона раптом упала мені в ноги, приклалася до руки і попросила благословення. Я її благословив, відтепер вона почала ставитися до мене з пошанобою.

Мав у цій дорозі недогоду, про яку не випадало б говорити: через грубий і незнайомий харч у царстві Дракона часто болів мені живіт, отож діставав потребу вряди-годи через того живота вискакувати. Якраз присів за клунею, бо відхідника тут не було (Онисим на той час сидів уже в хаті), коли ж у двір зайшло тих двоє, котрі нас перестріли. Вони викликали господаря, і я почув їхні голоси (господар, до речі, не помітив, що я з хати вийшов), що притишено, але чітко лунали в повітрі.

— Хай поснуть, — сказав той, що оглядав нашого коня, — а тоді ми їх, як голубків, і зв’яжемо.

— І куди дінете? — спитав господар.

— Можна зарізати, — сказав той, що був у лисячій шапці, — тоді сани, кінь і добро їхнє буде наше, одежка в них паскудненька, але на онучі піде.

— Багато клопоту, — сказав перший. — Тягай потому трупи в ліс і ховай, ліпше їх полонити, — але треба змінити їм одежу, бо вони вдають із себе ченців. В мене є два черкаські каптани, у них їх і вдягнемо.

Звістка про каптани мене переконала, що полоненнями вони вже займалися, можливо, ловили козаків.

— А далі де дінете? — спитав господар.

— Далі вже знаємо, — сказав той, що був у лисячій шапці. — Бариш — на троє! Холопи здорові, за них можна відхопити добрий куш. Поработають на наше царство.

— То, може, їх зараз і схопити? — спитав перший.

— Зараз вони можуть крику наробити, — відказав господар. — Хата ж моя!

— І то правда, — відказав Лисяча Шапка. — Пов’яжемо їх уночі сонних, а рота кляпами заб’єм. Як сусликів візьмем.

Вони заіржали всі троє, аж із клуні відгукнувся наш кінь.

— Ач, черкеський кінь хороший! — сказав господар. — Чує хазяям біду…

Вони рушили всі троє з двору, і, хоч не годиться про таке писати, а мене там, за клунею, голосно пронесло і вичистило всього, очевидно, від страху. Коли б це сталося трохи раніше, то вони б мене викрили.

Я опорядився, трохи за клунею постояв, чекаючи, щоб вони відійшли, а тоді кинувся в хату.

— Ну що ж, хазяйка! — сказав я. — Спасибі, що дозволили нам обігрітися, пора їхати, бо хочемо дістатися завидна до монастиря.

Господиня сполошилася, сказавши, що тільки-но поставила воду, аби щось нам зварити, і ліпше буде, коли ми залишимося на ніч (чи ж вона знала, що мало відбутися?), бо до монастиря неблизько і до ночі ми туди можемо й не встигнути. Я розпитав, як туди їхати, бо фразу про монастир кинув навздогад, і вона неохоче розповіла, поблимуючи на нас уже й неприязно. Онисим миттю мене зрозумів, захопив наші торби, і ми порвалися йти, коли ж господиня сміливо стала в дверях, розставила руки і рішуче сказала, що не відпустить нас. Онисим відтрутив її з дороги, і вона заверещала, кличучи чоловіка, а з нею заверещали й двоє її хлопців-підлітків, які кинулися до нас і почали хапати за мантії. Ми змушені були вирватися із їхніх рук і повискакували надвір, жінка зі своїми хлопцями вискочили на ґанка і почали кричати. Онисим побіг у клуню, а за мить виїхав звідтіля саньми, я швидко всівся, і хоч жінка з хлопцями вчепилася за сани, намагаючись нас не пустити, я почав бити палицею їх по руках, і вони повідпадали від саней, проволочившись за ними трохи, як п’явки. Я наказав їхати не в той бік, в який пішли чоловіки, а в протилежний, бо побачив, що чоловіки, всі троє, біжать сюди щосили, озброєні ґирлиґами. Але ми швидко залишили їх позаду, і вони зупинилися, щось погукуючи й махаючи палицями. Верещала щось і жінка з дітьми, які до них доєдналися, а ми, гонені страхом, мчали світ за очі, і в лице нам било снігом, бо починалася завірюха й мела просто на нас.

І знову опинились у покритих глибокими снігами полях; довкола крутилися вихори, шаленів вітер, кінь ледве плуганився, Онисим низько зігнувся, намагаючись захистити обличчя, а я накрився глухо каптуром, позасував руки в рукави кожуха, перед цим натягши на себе важкого коца, — не відали, куди їдемо, бо вже й дороги не було видно; заметіль свистіла над нами і навколо нас, вила, й сікла, і ніби реготала з нас злобливо. Кінь уряди-годи форкав, і мені здалося, що й сани наші, й кінь (так уже було одного разу, тоді, коли переїжджали ми кордона) піднялися над землею й почали носитися разом із вітром, то припадаючи до землі, то знову злітаючи й кружляючи — танцювали ми в тому полі якийсь несвітський танець. Я висунувся з-за каптура і здригнувся: на коні

охляп сиділа сіра тінь у мантії, спиною до нас, і поганяла коня, вказуючи напрям.

— Неємія! — сказав я.

Він повернувся в мій бік і засміявся. І обличчя, і зуби його були чорні.

— Нічого не бійся, — сказав Неємія, ворушачи чорними губами. — Поки я з тобою, нічого не трапиться.

— А поки будеш зі мною? — спитав я.

— Поки потребуватимеш мене, — відказав Неємія, показавши чорні зуби в дивному оскалі. — Поки бажатимеш, щоб вів тебе ніхто інший, як я.

Онисим стрепенувся на сидінні і звів голову.

— З ким це говориш, ваша милосте? — спитав.

— А не бачиш?

— Що можна побачити в таку хурделицю, очі заліплює! Чи не лиха сила це з нами грається?

— Бійся Бога, — сказав я обурено. — І не згадуй під такий непевний час нечистої сили.

Розділ XXII

Отож дивними судьбами Божими ми зблудили до якогось сільця, там не зупинялися, а тільки попитали дорогу до монастиря Воскресіння із мертвих Ісус Христового. В монастир добилися вже вночі, там чесний

ігумен Аліпій Федорович прийняв нас удячно й прихильно, ми змогли нарешті спочити духом і тілом: відігрітися, бо в келіях було напалено добре, а що приїхали ми вже в темряві, то, повечерявши пісно, завалилися спати; я ніби в чорну яму провалився і, хоч, загалом, схильний до видінь, не мав снів жодних, а коли випірнув із тієї ями, був уже день, голова мені паморочилася зі сну, а коли розклепив повіки, то побачив, що в келії сидить Аліпій Федорович і співчутливо на мене дивиться.

— Проспав ти, брате милий, ніч і майже цілий день. Дуже, видно, наморився, блукаючи в метелиці.

Вислухав спокійно мою розповідь, куди й для чого мандруємо, похитав співчутливо головою і сказав:

— Благочестива твоя дорога, хай тебе боронить Господь. Але даремно силу витрачаєш, бо незаконно до нашого стольного міста не дійдеш, не можна дійти.

Він помовчав, ніби обдумував ситуацію, в яку ми потрапили, а тоді приязно поклав мені на плече руку.

— Але справа не безнадійна, все зможеш учинити, що замислив, тільки треба діяти законно і як годиться. Підеш до місцевого воєводи — його палати неподалік звідсіль. Чоловік то в літах, поважний і богомільний, а звати його Петро Ігнатович. Ознаймуй йому про себе і попроси листа до царя нашого — без такого листа нікуди не дійдеш. Тільки, собі на нещастя, тулятимешся туди й сюди, як досі тулявся, бо ти по колу йшов, а не по прямій дорозі. А без волі царевої й копійки в нашому краї не збереш, бо за всіма грошовими зборами у нас суворо стежать, коли ж ослухаєшся, то тільки біди собі напитаєш.

— Навіть коли йду за волею Божою? — спитав смиренно я.

— Воля Божа твориться через волю царя, — сказав поважно ігумен. — А від царя йде до його воєвод, інакшого шляху волі Божої в нас немає. Через це ми й звемо себе рабами воєвод наших і царя нашого, бо чин наш у світі таки рабський, коли не хочемо зажити страшної кари. Бог нас і карає через воєвод та царя, але ти не печалься, навчу тебе, як треба чинити, все просто. Прийдеш до воєводи, впади йому в ноги, назвися рабом його і скажи, що твоє найбільше пожадання — стати рабом царя, саме заради цього великого щастя й пустився ти, скажеш, в дорогу. Тоді, обіцяю, дорога перед тобою відкриється, бо тепер вона запечатана, сам міг переконатися.

Трохи страшно мені було слухати ці слова, бо так я начебто мав відректися і від землі рідної, і від свого Храму, адже не підлягали ми царству Драконовому, чому ж тоді рабом його називатися?

Я сказав це Аліпію Федоровичу, і його обличчя раптом стало із доброго й привітного строге й непроникне.

— Дивно, що не розумієш таких простих речей, — сказав він. — Немає іншої правої віри від православної і немає іншого православного царя, тільки наш. Отже, всі православні мусять рабами нашого царя назватися, коли хочуть милість Божу в себе приймати, а хто неправославний, таким має стати, щоб у геєну не потрапити, а в рай по житті. Бо сам знаєш: тільки ті, що з правої руки, підуть у царство небесне, а всі із лівої — в пекло. Отже, Божа права рука — це цар наш, і всі, хто не назвуться рабами його, мусять стати на лівому боці, бо достойні смерті й мук. Гординя заговорила в тобі, а гординя — гріх страшний.

Говорив начебто просто й зрозуміло, правильно, але щось у мені заперечувало те. Я придивився до ігумена пильніше і раптом здригнувся: коли забрати з лиця Аліпія Федоровича густу бороду і зменшити зморшки чи зовсім прибрати їх — сидів переді мною Неємія.

— А чи зможу повернутися тоді додому? — спитав трохи занепокоєно.

Усе в волі царській, а значить — у Божій, — сказав Аліпій Федорович, — не нам те вгадувати. Захоче його величність, залишить біля себе чи в царстві своєму, а захоче, пошле, щоб відбудував ти свого храма Пресвятої Богородиці у славу її та його. Але хай тоді й ти, і братія твоя по обителі назветеся його рабами і служити йому вірою й правдою дасте обітницю — так віддасте за милість його і за його поміч. Пообіцяй міцно те воєводі, і він не тільки дасть тобі листа до царя нашого, але й пошле з тобою охорону й супровід, щоб не траплялося більше у вашій путі лихих пригод.

— Чи ж тільки такий шлях до царя? — спитав я задумливо.

— Іншого нема, — мовив Аліпій Федорович, — і тільки такий, бо тільки такий праведний, служитимеш-бо у славу Божу, а це значить для царя. Бо коли б ти не захотів служити цареві, навіщо йому тратитися на якогось нечестивого храма?

— Дозволь подумати, — перевів я дихання. — Чи тобі маю дати відповідь, чи воєводі?

— Думай, — відповів спокійно ігумен. — Хочеш, поживи в нашій любові, відпочинь і скріпися духом — тебе тут всі за брата матимуть. А відповідь давай не мені, я людина мала і грішна, як і ти.

Він звівся і поблагословив мене, я те благословення прийняв. Тоді Аліпій Федорович рушив із келії, але біля дверей спинився і наймирнішим тоном повів:

— І ще одне не забудь сказати воєводі. Що ти згоден поклястися на святому Євангелії на вічне підданство цареві, і хай запишуть твою клятву на папері. Отоді тобі всі дороги відчиняться, як і ласка Божа, а через неї й царська, і послушання своє виконаєш. Мир тобі, брате!

І він перехрестився, але не так, як хрестимося ми.

Розділ XXIII

Ця розмова струснула цілим моїм єством, і я покликав Онисима, щоб з ним порадитися, і це вперше з ним радився, як рівний із рівним, бо доти він улягав моїй волі і мав їй коритися, тільки раз, як писалося, збунтувавшись; не беру до уваги його звичне буркання супроти мого наміру й передзавзяття.

Онисим уважно мене вислухав і мовив таке:

— Чи не здається вашій милості, що і тут, як і в тому селі, нас хочуть узяти в полон? Тільки не насильством, як ті сільські розбишаки, а мирно, духовно? Суджу я простим розумом, бо ваша милість — старший мій по обителі, і моє послушання — коритися твоїй волі…

Він замовк, а я похилив голову.

— Кажи далі, — мовив.

— І скажу. Ваша милість і я добре знали, вирушаючи сюди, що звідсіля мало хто повертається. А це тому, що приймали клятву на рабство. Бог не вимагає собі клятв і записів, а тільки той, як оповідають люди, хто воює на душу.

— Але коли візьмемо гроші, й повернемося додому, і відбудуємо Храм, чи не послужимо тим самим Богові?

— Дивні речі кажеш, ваша милосте. Ми й тоді не повернемося, бо наша клятва і запис зроблять нас рабами Драконовими, отже, хоч домівки дістанемося, але навіки залишимося в рабстві його царства.

Здивовано подивився на Онисима — не сподівався від нього такої мудрості.

— Але я думаю не про царство Драконове, а про наш Храм. Хочу, щоб він не впав, а відновився у славу Божу. І хочу вчинити це з допомогою тих, хто про славу Божу дбає, як і ми.

— Е, ваша милосте! Невже й досі не помітив: ми як та жаба, яку надить у свою пащу змій.

— Відповім тобі словами із Книги Псалмів: "Хоч і в землю Дракона ти випхнув був нас, і прикрив був смертельною тінню, чи ж тоді ми забули ім’я Бога нашого і руки свої простягнули до Бога чужого?" Адже вони й ми однаково православні, і Бог у нас один.

— Я так добре, як ваша милість, Біблії не знаю. Але є Бог видимий і справжній. Справжній усередині захований, а зовні він як не знати що, а другий зовні прикрашений, ніби ідол поганський, а всередині в нього трута і змій. Оце, по-моєму, і є Дракон. Урізувати нам треба, ваша милосте, подоли й тікати. Додому тікати, де теж біда і негаразди, але істинний Бог там.

— А коли істинний Бог тут? — спитав обережно я.

Онисим подивився на мене з жалем.

— Хіба не чуєш, ваша милосте, дихання Драконового? Воно ж ускрізь, бо тут Бог чужий! І ми простягаємо руки до Бога чужого, видимого, чи ж не переконався, а не істинного, справжнього. Моє послушання — коритися твоїй волі, але давати клятву на рабство чи ні — це вже у волі моїй. Я ж такої клятви не дам!

— А як же Храм? — вигукнув я з розпачем. — Про Храм ти подумав?

Храм наш не такий ветхий, як здається, — сказав спокійно Онисим. — І не думай, що тільки ти про нього дбаєш, а не береже його сама Богородиця. Минуть розрухи, і ми зберемо на нього ялмужну вдома. Не

відаю, чого це вроїлося вашій милості, що через два роки він впаде. Тут нам треба на Божу поміч уповати.

— А голос святої матінки Богородиці? — спитав я так само із відчаєм. — Чи ж і його неважити маємо, адже з її волі ми тут?

— З чиєї ми тут волі — незвісно, — похмуро сказав Онисим. — Пригадай Патерик Києво-Печерський і Ісакія, якому явився Христос. Чи ж то був Христос?

Мороз перебіг мені шкірою від його слів, дивну силу й правду вони в собі мали. Зрештою, давно вже сам так думав і сам сумнівався, і про це немало сказано на цих сторінках, але думав, що саме в цьому сумніві і є підступ диявола. Бо коли б повірив, що мене в царство Дракона послала сила нечиста, то де тоді Божа оборона святому чинові, на який вибрався? Так я й сказав Онисимові. Зрештою, нічого дивуватися, що він говорить так проникливо, адже і він не є темний, а навчався в київських школах, як і я, і хоч принижував своє знання Святого Письма, але його таки мав, може, не менше від мого. Тільки літами й саном ми різнилися.

— Думаю, так, — сказав Онисим, — а ваша милість хай сам вирішує: до добра мислю чи нікчемно. Нечистий не раз веде людину, через що одне з імен його — Блуд, а Блуд — саме той, котрий водить по кривих дорогах і сплутує їх людині. Бог же в цьому світі-пургаторіумі людину спитує, отже, не веде її, а дає змогу йти самому і самому вибирати: чи рушати на шлях широкий, що до пекла веде, чи на вузький — до праведності і звільнення.

Всі ці істини я знав, були вони абеткові. Але зараз, у нашій ситуації, вони набирали глибшого сенсу.

— А коли людина не зможе розібрати, де шлях широкий, а де вузький? — вивідчо спитав я.

— Значить, вона рушила на шлях широкий, — твердо повів Онисим.

Цієї розмови було б досить, щоб переконатися: правду мовить мій послушник; може, з доброї голови мені було б, старшому, молодшого послухатися і прийняти його правду, тобто мали б ми негайно повернутися додому, і я, може б, так і вчинив, коли б не ще один сон, який приснився мені цієї ночі і який я прийняв за віщий.

А приснився мені наш Храм. Він виплив із білої пустелі, старий і подірявлений, і я побачив, що його тягнуть пустелею запряжені в шлеї ігумен наш Іларіон Денисович і вся братія наша, жива і мертва, а перший був упряжений диякон Неємія. Вони спинилися, втерли піт і німо показали мені рукою, щоб я у Храм зайшов. Я зайшов, був він усередині порожній, без образів, без іконостасу й престолу, без жодних прикрас — самі дошки. Крізь великі щілини сумно квилив і забивав снігом вітер, при тому під поривами вітру Храм рипів і хитався, загрожуючи щохвилини завалитися. Підлоги в ньому не було, а тільки снігова долівка, а там, де колись стояв образ Пречистої, наче замерзла ковбаня, — коло криги. І в тому колі стояло золочене крісло, в якому сидів сивий старець, здається, той-таки, із Слуцького монастиря, котрий колись так само, як і я, подався у царство Драконове, але з нього повернувся. І той старець мені сказав:

— Не поспішай слухатися дочасних порад. Іди шляхом, на який тебе послано, істина тобі відкриється. Бо інакше будеш, як той, хто зірвав синього листка.

Я не знав нічого про синього листка, і він оповів мені притчу, яку я тут і записую.

ПРИТЧА ПРО СИНЬОГО ЛИСТКА

В одному з монастирів був сад, що його святі отці доглядали. І сад той був плодоносний, давав добрий пожиток монастиреві. І от якось на

одному дереві виріс синій листок. Подивувалися святі отці, порадилися і вирішили: хай ніхто того листка не зриває. І ріс той синій листок непорушений. Коли ж опало листя, ченці із здивуванням помітили, що синій листок не опав. Знову вони порадилися і вдруге постановили: не чіпати листка. Але один, наймолодший із них, не послухав ради старших і листка зірвав. Тоді поселився в ньому дух гордині й неспокою, почав він зневажати братію, ставив себе розумнішим за інших, а потім покинув монастир, і погнало його по землі. І де б він не з'являвся, скрізь вивищував себе і свій розум, несучи серед ближніх незгоду і заколот. А з весною виріс другий синій листок. І знову знайшовся серед братії такий, що не витримав і зірвав листка. І з ним сталося таке ж, як і з першим. І так тяглося з року в рік. І щороку відходив з монастиря хтось спокушений, і ніс із собою синього листка, дух неспокою і гордині, а сам монастир помалу занепадав. І так спокусилися в ньому всі, і покинули добре, погідне і святобливе життя, а блукали землею, непокоячи і баламутячи хрещений рід. А в покинутому монастирі, на тому дереві, синій листок уже не ріс. Зате з'явився він в іншому, також доброму монастирі, і ченці там почали пиячити, приводити в келії свої жінок і дбати не про славу Божу, а про насичення животів своїх і багатство для монастиря, перетворивши його у фільварок. А коли це сталося, знову перестав виростати листок в цьому монастирі, зате виріс там, де жили святобливо і чесно. І тут все заколотилося: одні ченці почали доказувати іншим, що їхня віра краща, а віра інших гірша. І почали між собою колотитися, аж доки не знищили й цього монастиря. Отак той синій листок і мандрує у світі, і вже мало в ньому є таких монастирів, де б про нього не знали і де б він не виростав.

Немудра це була баєчка, але, прокинувшись, я довго над нею думав, так само довго думав про те, що сказали мені ігумен Аліпій Федорович і послушник мій Онисим. Думки мої двоїлися й плуталися, але істина поки що мені не відкривалася. Невже я один із тих, думав я відчайно, котрий зірвав синього листка? Чи не гординя моя повела мене в цю дорогу і чи не пропік мені той синій листок душу?

Розділ XXIV

Ми прожили в цьому монастирі, де був ігуменом Аліпій Федорович, певний час, і перші дні ченці й ігумен ставилися до нас привітно й по-дружньому. Я ж використав нагоду, щоб записати все, що зі мною діялося, бо вважаю, що ця історія може бути повчальна людям нашої землі і братії мого Куп’ятицького монастиря. Але чим довше жили ми тут, тим ставлення до нас ченців та ігумена гіршало. Майже щодня до нас підходив один чи інший із братії і смиренно запитував, коли поїдемо до воєводи, щоб присягти на вірність царю Драконовому і записати ту клятву на письмі? Нам тлумачили: чим швидше це учинимо, тим ліпше для нас, бо їм годувати нас, ніби нечестивих, не випадає, вони ж дбають про наші душі, щоб швидше очистилися від скверни і наблизилися до віри справжньої. А що ми затрималися на кілька день іще, бо я хотів таки дописати свій діарій (пояснював свою затримку дорожньою втомою та нездоров’ям), то ченці перестали з нами вітатися і навіть не дивились у наш бік; зрештою, отець келар заявив, що ми не можемо ходити на братську трапезу, а харч нам присилатимуть у келії. Харч нам почали присилати препоганий, а самі дивилися на нас, як вовки. Тоді я зголосив, що ми таки виїжджаємо до воєводи. Відразу ж ставлення до нас змінилося, всі стали усміхнені, щирі й привітні, нас знову запросили на спільну трапезу, і ігумен спитав, чи не треба нам супровідника. Я відповів, що дорога недовга і ми дістанемося й самі. Це не вельми сподобалося братії, але ігумен не наполягав. Зрештою, наладнали сани, і весь монастир вийшов нас провести. Ченці були милі й привітні і світили усмішками, бажали нам доброї путі, але харчу в дорогу не дали; мовляв, дорога близька і харч нам видасть воєвода. Онисим змахнув пужалном, і сани помчали до відчинених воріт; я озирнувся й побачив виладнуваних один біля одного ченців, які на білому снігу виглядали чорним воронням; всі махали руками на прощання, я махнув і їм, відчуваючи величезну полегшу від того, що таки виїжджаємо звідси, бо тут мені, а Онисиму тим більше, вже не було чим дихати.

До воєводи ми, звісна річ, не поїхали, а, поблудивши якийсь час, перед вечором у лісі натрапили на мисливську хатку, запалили там піч і на превелике наше щастя знайшли тут і трохи харчу, який залишають собі мисливці. Коли ж убого повечеряли, я сказав Онисимові, що допишу

свого діарія, і коли він чується на силі повернутися додому пішки, то я його відпускаю, а на уфундування свого рішення сказав таке:

— Резони твої, милий брате, що мені їх виповів, приймаю і не можу тебе більше тримати. Коли не віриш, що в цю дорогу нас спрямувала сила Божа, отже, вона тебе й не оберігає і вести не може. Повертайся! Признаюся, що і я сумнів маю, через що речі твої мені здаються розумні. Але віри своєї не позбувся, а ще маю послушання, а сам знаєш, я з таких, які від послушання ніколи не відмовляються, завжди всі виконував чесно і по змозі. Отже, спробую виконати й це останнє.

— Загинеш тут, милий брате! — з тугою сказав Онисим. — Не будь такий безоглядно впертий.

— Коли веде мене сила нечиста, як кажеш, брате, я смерті достойний і їй на поталу відданий. Відстраждаю, що мені покладено. Але клянуся честю своєю: думки мої й помисли чисті, на це й сподіваюся. Вірю, що не шлях широкий вибрав, а таки вузький. Може, моя жертва Богові угодна, адже й Ісус Христос, Господь наш, пішов на смерть заради нас і задля науки нам. Не полишаю надії, що, може, й нас повів на ці випробування вищий помисел, через це не можу відкинутись послушання. А може, вищий помисел дав силу нечистому повести нас у Драконове царство, щоб показати людям його зло й нечисту породу; коли так, не смію я, брате милий, цю дорогу занедбати і рятувати своє мізерне тіло, бо в такий спосіб ніколи не відбудую той Храм, що зводиться в душах. Отож діарій мій пильно бережи, він потрібний, вірю в це свято. Адже людям треба знати й пізнавати не лише діла Господні, вони незбагненні, через це й не пізнаються до кінця, а діла нечистого знати потрібно, щоб остерігатися. Ось чому, брате, я залишаюся тут і свою дорогу продовжу, доки сили моєї.

— І присягнеш царю Драконовому? — спитав Онисим.

— Ні, брате милий, залишуся душею чистий, — сказав я. — Маю до того силу. Видить Бог, не несу у світ синього листка.

І я оповів йому явлену мені вві сні притчу про Синього листка.

Онисим довго мовчав, роздумуючи, бо він мовчазний і трохи тугодумний за природою своєю.

— Не можу відмовити рації твоїм словам, — сказав нарешті. — Але жаль мені вашу милість. Пішов би з тобою, але розум у мене простіший, отож і справді: немає в мене такої віри, як у вашої милості. Знаю істину іншу: не клади змія за пазуху і не кладись із ним у спільне ложе.

— А я відповім істиною із Євангелія від Матвія: "Будьте мудрі, як змій!"

— Соломон інше мовив: то змій, він укусить!

— Хай буде, — мовив я.

Зирнув у темне вікно хатини, і мені привиділося раптом те, що має бути зі мною далі. Порожнє засипане глибокими снігами поле побачив і себе, який їде в санях по тому полі. А на коні сидить диякон Неємія і жене його немилостиво. І кінь мчить, аж летить. Я ж лежу в санях, закутаний у кожуха й накритий коцом, а другий я дивиться на все, що відбувається, із височини, й бачаться йому малесенькі сани, дрібний, як мураха, кінь і ще менша людина в санях. А попереду стелиться юга. І в тій юзі виростає трон Дракона, а може, його палац. І розтуляє пащу Дракон: одна губа лягає на землю, на глибокі сніги, а друга підбивається під небо, до білої, замороженої хмари. І кінь мій, хльостаний дияконом Неємією, летить, ніби птах чи Пегас. А в пащі Драконовій гоготить чорне полум’я, ніби в печі, що її розпалив цар Навуходоносор у долині Даїр. І почувся голос рога, сопілки, гусель, псалтирі, флейти і всілякого роду музики. І повернувся до мене диякон Неємія чи той, кого личину він на

себе одяг, і засміявся всім чорним своїм обличчям і чорними зубами, був-бо певний, що мене здолав і переміг.

Отут упадеш і поклонишся! — загорлав він. — Інакше влетимо в пащу, і там згориш!

Але я мовчав. Гоготіло полум’я, і грала музика. Летів кінь, і я з ним. А полум’я наближалося до мене з жахнючою швидкістю. Дихнуло крижаною хвилею, крижаним диханням — це і був перший доторк до мого лиця Драконового вогню. Я зціпив зуби і заплющив очі. Світло померкло. І той другий я з височини заламав у пієті руки. Адже збагнув призначення моє — не відбудувати на рідній землі Храм, а перепинити Драконові дорогу, хай і піду заради цього йому у жертву.

1993 р.

[26] Конфіденти — шпигуни.

[27] Оршак — загін.

[28] З травою — тобто навесні, коли буде паша для коней.

[29] Встеклий — скажений.